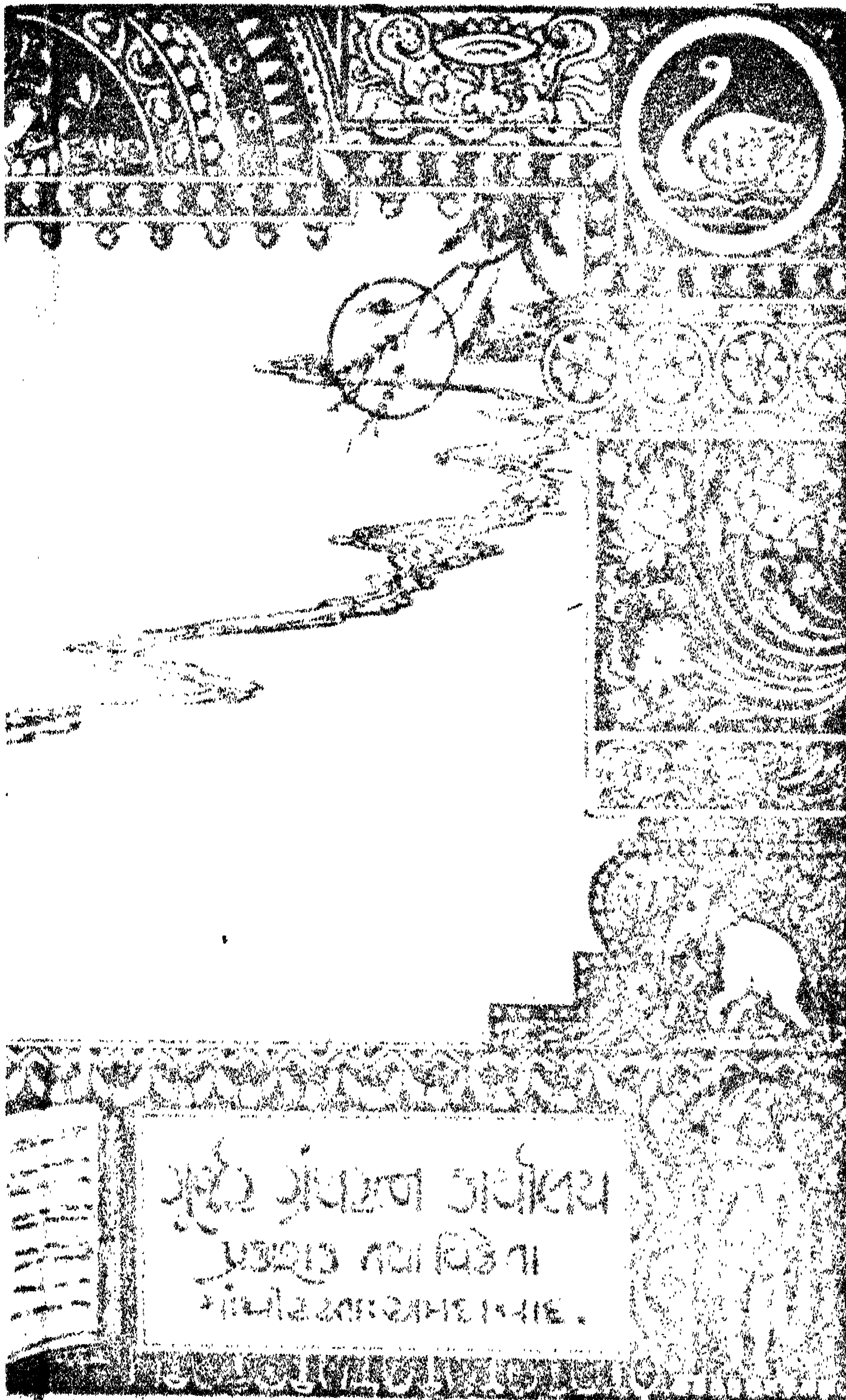

કનૈયાલાલ મુનશી

VISIT…

LANZAROTE

Caliente.com

શ્રી મુનશી હીરકમહોત્સવ
ગ્રંથાવલિ : ગ્રંથ નં. ૧૨

કાકાની શશી

મુનશી દંપતીનું સાહિત્ય

વેરની વસૂલાત
પાટણની પ્રભુતા
કોનો વાંક
નવલિકાઓ
ગુજરાતનો નાથ
વાવાશેઠનું સ્વાતંત્ર્ય
પૃથિવીવલ્લભ
રાજાધિરાજ
પુરંદરપરાજય
અવિભક્ત આત્મા
સ્વપ્નદ્રષ્ટા
તર્પણ
બે ખરાબ જણ
ભગવાન કૌટિલ્ય
કેટલાક લેખો ભાગ ૧-૨
ગુજરાતના જ્યોતિર્ધરો
આજ્ઞાંકિત
કાકાની શશી
ધ્રુવસ્વામિની દેવી
પુત્રસમોવડી
બ્રહ્મચર્યાશ્રમ
સ્નેહસંભ્રમ
શિશુ અને સખી
થોડાંક રસદર્શનો
લોપામુદ્રા ભા. ૧ (વિશ્વરથ)
લોપામુદ્રા ભા. ૨ (શંબરકન્યા)
લોપામુદ્રા ભા. ૩ (દેવે દીધેલી)
નરસૈયો ભક્ત હરિનો
આદિવચનો ભાગ-૧
લોપામુદ્રા ભા. ૪ (વિશ્વામિત્ર ઋષિ)

પીડાગ્રસ્ત પ્રોફેસર
Gujarat & Its Literature
નર્મદ: અર્વાચીનોમાં આદ્ય
જય સોમનાથ
I Follow the Mahatma
Early Aryans in Gujarat
અડધે રસ્તે
Akhand Hindustan
આદિવચનો ભા. ૨
મારી બિનજવાબદાર કહાણી
The Indian Deadlock
The Aryans of the West Coast
The Imperial Gurjars
લોમહર્ષિણી
અખંડ હિંદુસ્તાન (ગુ. ભાષાંતર)
ભગવાન પરશુરામ
The Ruin that Britain Wrought
The Bhagwadgita and Modern Life
કેટલીક વિભૂતિઓ ,,
ડૉ. મધુરિકા
The Creative Art of Life
The Changing Shape of Indian Politics
છીએ તે જ ઠીક
સુવર્ણયુગ
રેખાચિત્રો અને બીજા લેખો
કુમારદેવી
જીવનમાંથી જડેલી
રેખાચિત્રો, જૂનાં અને નવાં

શ્રી. મુનશી હીરકમહોત્સવ ગ્રંથાવલિ : ગ્રંથ નં. ૧૨

મુનશી ક્રમાંક ૧૮

કાકાની શશી

[એક નાટક]

: લેખક :

કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી

પ્રાપ્તિસ્થાન

ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય

ગાંધીરસ્તો : અમદાવાદ.

પ્રથમ આવૃત્તિ : ૧૯૨૯
બીજી આવૃત્તિ : ૧૯૪૮
કીંમત : દોઢ રૂપિયો

પ્રકાશક
ભારતીય વિદ્યાભવન તરફથી
શંભુલાલ જગશીભાઈ
ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય
ગાંધીરસ્તો : અમદાવાદ.

મુદ્રક
ગોવિંદલાલ જગશીભાઇ શાહ,
શારદા મુદ્રણાલય;
પાનકોર નાકા, અમદાવાદ.

શ્રી શારદા મુદ્રણાલય
પાનકોર નાકા
અમદાવાદ

ધીરજ ને માર્દવની સ્નેહભરી મૂર્તિ
બહેન જડીબહેનને

કાકાની શશી

પાત્રો

મનહરલાલ
કુંદનલાલ
મોતીરામ
ઇંદ્રજિત
ગૌરીશંકર
દુર્લભરામ
વલ્લભરામ
ગુલાબદાસ
રામો, ભૈયો, વગેરે

શશિકલા
વિધુમુખી
અં. સ્વ. ગંગાબહેન
શિવગૌરી
મિસ પીરોજા

અંક પહેલો

પ્રવેશ પહેલો

[**સમય :** સાંજના સાડાત્રણ

સ્થળ : મુંબાઈ, સેંડહર્સ્ટ રોડ પર આવેલા રાવસાહેબ મોતીરામ ડેપ્યુટી સુપ્રીન્ટેડંટના ભાડાના ઘરનું દીવાનખાનું.

દીવાનખાનાના ફર્નીચરમાં એક ગાલીચો, એક આરસપાણનું ગોળ ટેબલ, બે લેધરકલોથથી મઢેલ સોફાઓ, ચાર તેવી જ ખુરશી, બે આરામ ખુરશી, કાચના કેસમાં એક હાર્મોનિયમ, ભીંત પર કુટુંબી જનોની નાનીમોટી છબી, બારી પર પાંચમા જ્યોર્જની છબી. ટૂંકામાં ૫૦૦ થી ૧૦૦૦ સુધી કમાનાર સાધારણ કેળવાયેલા ગુજરાતી ગૃહસ્થનું દીવાનખાનું.

શિવગૌરી ફર્નીચર પરના હાથના ભરેલા રૂમાલો ઠીક કરી ગોઠવે છે.

શિવગૌરી આશરે અઠ્ઠાવીસ વર્ષની ઉંમર જેટલી દેખાતી, ગુજરાતણોમાં કદાવર ગણાય એવી સ્ત્રી. મોટી આંખો, મોટો ચાંલ્લો, મોટો ચોટલો, મોટા ગાલ, લૂગડાનો અતિશય પીળો રંગ, લીલા રંગની ચોળી ને સફેદ રંગના સપાટ; લાંબા ડગલાં ભરવાની, જોરથી રૂમાલો રાખવાની, દૃઢતાથી ડોકું ફેરવવાની રીત. આ બધું એમના વ્યક્તિત્વનો અદ્‌ભુત વિકાસ બતાવે છે.

તેને એક કાગળની કચ્ચર જડે છે. તે લઈ તેને દૃઢતાથી ચમટીમાં ચોળી નાંખી, શ્રીકૃષ્ણ સુદર્શન ચક્ર નાંખે તેવી સચોટતાથી, તે બારી બહાર દેખાતા ટેલીફોનના થાંભલા તરફ નાંખે છે.]

શિવગૌરીઃ રામા ! રામા—

[મોતીરામ આવે છે. તે ઊંચા, જાડા, સફેદ ઢીલના કપડામાં સજ્જ થયેલા પોલીસના અમલદાર છે. તેમની મૂછો, કયસરની હતી તેવી મૂછો રાખવાનો એમનો સતત પ્રયત્ન દેખાડે છે. દરેક વસ્તુ તરફ ડોળા ધુરકાવીને જોવાની એમને ટેવ છે.]

મોતીરામઃ શિવગૌરી, શું છે ?

શિવગૌરીઃ (રૂમાલ ગોઠવતી જાય છે.) મેં તમને ક્યાં બોલાવ્યા ? રામા—

મોતીરામઃ (ડોળા કાઢીને) શિવગૌરી ! મને પેલો કૂતરો મળ્યો હતો.

શિવગૌરીઃ (એકદમ સોફા પર બેસી જઈ પગ પર બે હાથ ઠોકે છે.) ભોગ લાગ્યા મારા. તમને પણ એના વગર નથી ચાલતું તો ! બોલો, શું છે ? (ડોળા કાઢે છે.)

મોતીરામઃ (નરમ બનીને) અકળાય છે શું કામ ?

શિવગૌરીઃ અકળાઉં નહીં તો શું કરું ? (મોટો નિઃશ્વાસ નાંખીને) મારો તે કાંઈ અવતાર છે ? એ કાળમુખો મારો કેડો છોડતો જ નથી. (લૂગડાનો છેડો ઠીક કરે છે.) હું તે જંપીને કેમ કરી બેસું ? એક તો મારું શરીર આવું ને તેમાં–બોલો, શું થયું ?

મોતીરામઃ (રોફથી) એ હરામખોર કોઈની મોટરમાં બેસી જતો હતો. મેં ચપ દઈને મોટરનો નંબર નોંધી લીધો. (બહાદુરીથી જુએ છે.)

શિવગૌરીઃ (ઉગ્રતાથી) આખા ગામનો સૂરજ ઊગશે, પણ મારો ક્યારે ઊગશે ? (સૂરજ ગાલીચા નીચે છુપાયો હોય ને તેને કરાવતી હોય તેમ જોયાં કરે છે.)

મોતીરામઃ એનો એક સગો મારી પાસે વાત લાવ્યો કે એ કંઈ સમાધાન કરવા માંગે છે.

શિવગૌરીઃ સમાધાન ! સમાધાન ! (જોરથી આંખો ચોળે છે.)

ભાઈના ઘરનો રોટલો ખાઉં છું તોયે મૂઓ જંપીને બેસવા દેતો નથી. એનું તે મેં કોણ જાણે શું બગાડયું છે! મરજો મારાં મા ને બાપ કે ભણાવી ગણાવીને મને કૂવામાં નાંખી.

મોતીરામઃ તું અકળાય છે શું કામ? બહેન, મા ને બાપ તો ક્યારનાં મરી—

શિવગૌરીઃ હા. તેમાં જ મારી આ દશા થાય છે ને! કાલે સવારે તમે પરણી જશો એટલે મારું કોણ? (ફરીથી આંસુઓ લૂછવા માંડે છે.) ચાર આંગળની ભાભી આવશે એટલે મારે તો તેની સેવા કરવાની રહી ને!

મોતીરામઃ (ગરીબ બની) પણ આજે પાંચ વર્ષ થયાં—

શિવગૌરીઃ (આક્રંદ કરી) હા! ભાઈ હા! પાંચ વર્ષ થયાં નથી પરણ્યા તેમાં મારા પર ઉપકાર કર્યો. ભાઈ! બાપા! ઉપકાર કર્યો! (ધાંટો કાઢીને) મરજો એ હિંદુ સંસાર કે બેરીને બિચારીને નિરાધાર બનાવી મૂકી છે. (ડોળા કાઢીને) અમારામાં કોડીની કમાવાની શક્તિ નથી તેમાં તમારો ઉપકાર વેઠીએ છીએ.

મોતીરામઃ પણ બહેન—

શિવગૌરીઃ બહેન ને ભાઈ–બધાં કહેવાનાં. અમને જરા આગળ પડતાં તો થવા દો, પછી તમારી વાત; બતાવી દઈએ છીએ, કેવી તે તો જુઓ. (છાતી કાઢીને) ભણાવી ગણાવીને મારો ભવ બાળ્યો. હું તે કેમ ભૂલું?

મોતીરામઃ (જાણે પોતાનો વાંક હોય તેમ) મારે જવાનો વખત થયો છે. હું જાઉં છું.

શિવગૌરીઃ હા ભાઈ હા! જાઓ, બા જાઓ! ભાભી ઘરમાં હોત તો બતાવી આપત કે કેમ આમ ઘર સૂનું મૂકી જાઓ છો.

મોતીરામઃ (નમ્રતાથી) કોઈ આજે આવવાનું છે કે શું?

શિવગૌરીઃ અમારા ઓસમાનતા સંઘની સમિતિનાં સભ્યોને મેં ચાપાણી માટે બોલાવ્યાં છે. કાલબાદેવી જતા હો તો લુડો-

વીચીની 'Woman a Vindication' મોકલવાનું કહેતા જજો. (ડોળા કાઢીને) એ તમારો મોટો હિમાયતી પાક્યો છે.

મોતીરામઃ વારુ. હું હમણાં જ સ્ટેશન પરથી ટેલીફોન કરીશ. (ઘંટડી વાગે છે.)

શિવગૌરીઃ અમારાં મિત્રો આવ્યાં કે શું !...તમે જાઓ હવે.

મોતીરામઃ (હસીને) હું જોઉં તો ખરો કે તારાં મિત્રો કેવાંએક છે ?

શિવગૌરીઃ બસ ! પુરુષને એ જ. સ્ત્રી જોઈ કે બસ લટ્ટુ. (માથે હાથ મૂકી) બાવા ! તમારી જાતથી તોબા !

[મોતીરામ હસે છે. સૌ. વિધુમુખી કુંદનલાલ દાખલ થાય છે. તે પચીશેક વર્ષની સ્વરૂપવતી ને ભલી દેખાતી સ્ત્રી છે. તે ગંભીર ચાલે ચાલે છે ને ખિન્નતાથી હસે છે.]

વિધુમુખીઃ (હસીને) કેમ, શિવગૌરી બહેન છો કે ?

શિવગૌરીઃ (હસીને) આવો.

મોતીરામઃ કેમ, વિધુબહેન, કેમ છો ?

વિધુમુખીઃ (હસીને) હા. કેમ, મોતીરામભાઈ ! તમે ઘણા દહાડા થયાં મારે ત્યાં આવ્યા નથી. વાહ રે !

મોતીરામઃ આવીશું. પણ મારી નોકરી એવી છે ને ? કેમ, કુંદનલાલ કેમ છે ?

વિધુમુખીઃ (ખિન્નતાથી હસીને) ખુશીમાંસ્તો ! તમારે ભાયડા લોકને ક્યાં ઘર ચલાવવું છે કે છોકરાં ઉછેરવાં પડે છે કે જીવ નાખુશ થાય ?

મોતીરામઃ ચાલો હું રજા લઈશ. શિવગૌરી, હું કલાકેકમાં પાછો આવું છું. (જાય છે.)

શિવગૌરીઃ (હસીને) વિધુબહેન ! બેસો. આપણા સંઘે વાત તો બહુ કરી. હવે આપણે કાંઈ કરવું છે કે નહીં ?

વિધુમુખીઃ શું કરીએ, બહેન, બોલો ? ગુજરાતી સ્ત્રીઓ સ્વભાવે ઊંઘણશી છે ને કાંઈ કરવાની હિંમત છે નહીં. બધીઓ વાતો કરે છે, ને ઘેર જઈને મેં તેરી ગૌઆ. જ્યાં સુધી પુરુષોના માથામાં મારીશું નહીં ત્યાં સુધી—

[ઘંટડી વાગે છે. વિધુ ફિક્કી પડે છે.]

—મને લાગે છે કે શશિકલા આવી.

શિવગૌરીઃ એ તો આ વર્ષે જ બી. એ. થઈ ને !

વિધુમુખીઃ હા.

શિવગૌરીઃ એના કાકાને હું બે–ચાર વાર મળી છું, પણ એને મળી નથી. આપણી સમિતિની સભ્ય થઈ એટલે મેં આજે નોતરી છે. કહે છે કે એ બહુ તેજસ્વી છે.

વિધુમુખીઃ (દયામણું હસીને) બધાં એમ કહે છે ખરાં.

શિવગૌરીઃ એના કાકા બહુ પૈસાદાર છે, નહીં ?

વિધુમુખીઃ હા. અમારા તો અસીલ છે. બહુ સારા માણસ છે— માત્ર સ્ત્રીશત્રુ છે. એમને આપણું મોઢું નથી ગમતું.

શિવગૌરીઃ ચાલો, શશિકલા આપણને ખપ તો લાગશે.

[શશિકલા આવે છે. તે રૂપાળી ને તેજસ્વી વીશેક વર્ષની છોકરી છે. એનું હાસ્ય આકર્ષક છે. તેણે કીમતી લૂગડાં ફક્કડ રીતે પહેર્યાં છે.]

શશિકલાઃ (હોંસથી આવીને) કેમ, વિધુબહેન, કેમ છો ? કેમ છો, શિવગૌરીબહેન ?

શિવગૌરીઃ આવો–બેસો. (શશિકલા બેસે છે) શશિબહેન ! અમે આપણી સ્ત્રીઓની દશાની વાત કરતાં હતાં. આપણે વાતો કર્યા કરીએ છીએ ને પુરુષો તો તેવા ને તેવા–નિર્દય, સ્વાર્થી, જુલ્મખોર–ચાલ્યા જ કરે છે.

વિધુમુખીઃ (જરા કટાક્ષથી) શશિબહેન શું ધારે છે ? એ પરણ્યાં નથી, પણ એમને પુરુષનો અનુભવ છે.

શશિકલાઃ (ગૌરવથી) હા. એક તો મારા કાકા શત્રુ છે. ને બીજાઓને પણ હું સારી રીતે ઓળખું છું. મને તો સમજાતું નથી કે કેળવાયેલી સ્ત્રીઓ શા માટે પરણી મરે છે?

વિધુમુખીઃ (કટાક્ષથી) હાસ્તો. ન પરણ્યામાં નવ ગુણ.

શિવગૌરીઃ (પ્રશંસાથી) મને પણ તે જ સમજાતું નથી. અમારાં જેવાં, જેનો બાલપણથી ભવ બગાડ્યો હોય, તેની વાત જુદી. પણ આ પેલી મધુરી! કાલે તો આપણી સમિતિમાં હતી ને રાજીનામું આપી પરણી ગઈ.

શશિકલાઃ એને તો હું પહેલેથી જ નિર્માલ્ય ગણતી હતી. એને આર્યસંસ્કારનું બહુ ઘેલું હતું. એવા પાણીપોચાં માણસો જ ખોટાં!

વિધુમુખીઃ (મોં મચકાવીને) આર્યસંસ્કાર? ઉંહ. પેલો બૈરી વેચનાર હરિશ્ચંદ્ર તે મોટો સત્યવાદી—

શિવગૌરીઃ (તિરસ્કારથી) ને પલો સ્ત્રીને કાઢી મૂકનાર રામચંદ્ર તે ઈશ્વરનો અવતાર—

શશિકલાઃ (હસીને) ને દ્રૌપદીનાં ચીર ખેંચનાર મોટા વીરો—

વિધુમુખીઃ (હોઠ પીસીને) ને બૈરીને જુગારની હોડમાં મૂકનાર ધર્મરાજા—

શિવગૌરીઃ (ગુસ્સામાં) ને બિચારી સૂતેલી બરીને ત્યાગનાર ગૌતમબુદ્ધ—

શશિકલાઃ (હસીને) ને સોળ હજાર એક સો ને આઠનો જનાનો રાખનાર કૃષ્ણ તે બાળ બ્રહ્મચારી ભગવાન—(ઘંટડી વાગે છે.)

શિવગૌરીઃ મિસ પીરોજા આવ્યાં.

[મિસ પીરોજા ને ગં. સ્વ. ગંગાબહેન આવે છે. મિસ પીરોજા વીસથી ચાલીશ વર્ષનાં હોઈ શકે. તેમના મોં પર પાઉડર અને હોઠ પર રંગ છે. તેમના વાળ બોબ્ડ-ટૂંકા કરાવેલા—છે. તેમણે ડાબે હાથે પહેરેલા કડામાં રૂમાલ ખોસ્યો છે. તે થણુક થણુક ચાલે છે. પારસીઓએ દાખલ કરેલી સંસ્કૃતિનો એ

નમૂનો છે. તે પરણ્યાં નથી, પણ કલાકારનો રસિક અને અવર્ણનીય ધંધો કરે છે એમ દુનિયા માને છે.

ગ. સ્વ. ગંગાબહેન પચાસેક વર્ષનાં લાગે છે. તેમની આંખે ચશમાં છે. તેમનો રંગ કાળો છે, પહેરવેશ સાદો છે. તેમણે સફેદ વસ્ત્ર ને પગે ચંપલ પહેર્યાં છે. તેમને મીઠું હસીને ડાહ્યું બોલવાની ટેવ છે, એટલે મહેતી તરીકે સુવિખ્યાત છે.]

આવો આવો, મિસ પીરોજા, કેમ છો? (શેકહેંડ કરે છે.) કેમ ગંગાબહેન! બેસો. (બધાં બેસે છે) ચાલો, બધાં આવી ગયાં. (તિરસ્કારથી) લેડી કુંતાબાઈ તો જાણો છો ને–નામનાં. એમના વર પૂને ચાલ્યા કે એ પણ ચાલ્યા પૂને. એ એક મોટી પચાસ વર્ષની ઢીંગલી છે, ઢીંગલી. મિસિસ દલાલ માંદાં છે, એટલે આપણે છીએ તેટલાં જ.

પીરોજા: (પંખો ખાતી ખાતી) ઘનુંજ ગરમ છે, સાહેબજી All Round. આજે મારે રાતના કોન્સર્ટમાં જવુંચ.

શિવગૌરી: ચાલો, ઓળખો છો ને! આ મિસ શશિકલા–આપણાં નવાં સભ્ય. મિસ પીરોજા કલાકાર છે, ને ગંગાબહેન મહેતી છે.

શશિકલા: (પીરોજાને) કેમ છો? (ગંગાને) ગંગાબહેન તો મને મળ્યાં છે. કેમ છો?

ગંગાબહેન: ખુશીમાં. કેમ છો વિધુબહેન? કુંદનલાલે કાયદાના ખરડા કર્યા કે? બહુ વખત થયો.

વિધુમુખી: એ કામ શશિબહેને એમની પાસે કરાવવાનું માથે લીધું છે. હવે થશે.

શશિકલા: હા. મેં કાલે જ કુંદનલાલ જોડે વાત કરી હતી. લગભગ તૈયાર છે.

પીરોજા: શાના કાયદા?

વિધુમુખી: સ્ત્રી—

શિવગૌરી: આપણા સંઘ તરફથી સ્ત્રીઓના હક્કોના કાયદા કરાવીએ છીએ. તેમને પરણતાં વરની મિલકતમાં ભાગ મળે, વર

મરતાં પણ ભાગ મળે. તેને ન ફાવે તો જુદી રહી શકે. જોઈએ તો છૂટા છેડા લઈ શકે,—આ બધા કાયદા મિસ્તર કુંદનલાલ તૈયાર કરે છે.

પીરોજા: પછી કાઉન્સીલમાં રજુ કોન કરસે? તમારા વાનિયા નહીં મલે ટો મારો જીભી લાવસે.

શિવગૌરીઃ હિંદુઓ તો બધા ભેગા મળી જશે. એ કાંઈ સ્ત્રીઓને હક્ક આપવાના છે?

ગંગાબ્હેનઃ પણ ધારાસભા સ્વીકારશે?

શિવગૌરીઃ (ડોળા કાઢીને) નહીં સ્વીકારશે તો જશે ક્યાં? મગદૂર છે—

વિધુમુખીઃ (હોઠ દાબી) મગદૂર શું છે?

શશિકલાઃ પુરુષો સ્વીકારે કે નહીં, પણ આપણે યુદ્ધ માટે તૈયાર થવું જોઈએ. એ એમ મચક આપે તેમ નથી. (જોસ્સાથી) તેમના હાથમાં ધર છે, સમાજ છે, ધારા છે, નીતિ છે, ત્યાં સુધી એ જરા ફાવવા દેવાના નથી.

શિવગૌરીઃ (હાથ ઠોકીને) ખરી વાત છે–તદ્દન ખરી વાત.

શશિકલાઃ કાયદા કરશો તોયે નકામા થશે. આપણી પાસે લડવાના પૈસા નથી.

વિધુમુખીઃ (જરાક કટાક્ષથી) તમે તો હવે એકવીશ વર્ષનાં થશો કે પૈસાવાળાં થશો.

શશિકલાઃ એમ કોઈક થયું તેમાં શું? આપણા હાથમાં કમાવાનું જોર આવવું જોઈએ.

પીરોજા: Economic Independence (આર્થિક સ્વાતંત્ર્ય) એ જ વાત છે.

ગંગાબ્હેનઃ ખરી વાત છે. આર્થિક સ્વાતંત્ર્ય વિના બધી વાત ખોટી.

શિવગૌરીઃ (જોરથી) પણ એ કાંઈ બધાને મળતું સહેલ છે? હમણા તો એમનું જ ખાવું ને એમને સીધા કરવા. અને મરદો

કોઈ મફતનું ખવડાવે છે? આપણી પાસે ક્યાં ગદ્ધાવૈતરું ઓછું કરાવે છે?

શશિકલાઃ શિવગૌરીબહેન! જ્યાં સુધી આર્થિક સ્વાતંત્ર્ય ન મળે ત્યાં સુધી લગ્નમાંથી બચાય એમ નથી. મારી પાસે પૈસો ન હોય ને કમાવાની શક્તિ ન હોય, તો મારે મારા કાકા પર, ને નહીં તો કોઈ પતિ પર, આધાર રાખવો જ પડે ને?

વિધુમુખીઃ (ધીમેથી બોલે છે.) એમાં પણ કેટલો અન્યાય! મારા બાપ મરી ગયા તેનો બધો વારસો મારા ભાઈઓને મળ્યો.

શિવગૌરીઃ (જોરથી ઘાંટો કાઢી) એમાં પણ પુરુષોનો અન્યાય છે. જો બાપની મિલકતમાં વારસો મળે તો છોકરીઓને પરણવું જ નહીં પડે.

ગંગાબહેનઃ પણ ગરીબોની છોકરીઓનું શું થાય? બસ કમાય! જુઓની, હું આજે પચીશ વર્ષ થયાં કમાઉં છું. મને કોઈની પંચાત છે?

શશિકલાઃ એ બધું ખરું. જ્યાં સુધી આપણે પરણ્યાં જ જઈશું ત્યાં સુધી આર્થિક સ્વાતંત્ર્ય માટે પણ આપણે મહેનત કરવાનાં નથી. લગ્ન જ આપણાં બધાં દુઃખનું મૂળ છે.

શિવગૌરીઃ (નિઃશ્વાસ નાંખી) તદ્દન ખરી વાત.

વિધુમુખીઃ (હોઠ દાબી) તદ્દન ખરી વાત.

પીરોજાઃ I agree—હું બી એમ જ માનુંચ.

ગંગાબહેનઃ (હસીને) પણ પુરુષો સાથે કાંઈક તો સંબંધ રાખવો પડે ને?

શિવગૌરીઃ (ઘાંટા કાઢીને) એનો તોડ તો છે, પણ આપણને સૂઝતો નથી. ગંગાબહેન! અફલાતૂની પ્રેમ જ્યારે લગ્નનું સ્થાન લેશે ત્યારે સુખ મળશે. કવિવર નાનાલાલના 'જયા જયંત'માં એ જ છે. પ્રેમ પણ વાસના નહીં, સંબંધ પણ લગ્ન નહીં. બન્ને છૂટાં. બેમાંથી એકેને માથે કાંઈ ફરજ નહીં. ફરજ ગઈ કે ગુલામગીરી ગઈ સમજજો, કે મરદો સીધા!

શશિકલાઃ (હસીને) નહીં તો માત્ર પ્રેરણા આપવા પૂરતો સંબંધ રાખી શકાય. સ્ત્રી દૈવી છે, પુરુષ આસુરી છે. એટલે તે પુરુષ મિત્રોને પ્રેરી શકે છે. સ્ત્રીમાં ખરું સ્ત્રીત્વ હોય તો મનમાં ગમે તે હોય તો પણ તેની આગળ પુરુષો બધા પૂજ્યભાવ ધરીને જ બેસે છે; અને તે એમની ભાગ્યવિધાત્રી જેવી એમના વિચાર ઘડે. એમની ઊર્મિઓ નચાવે, એમની જીવનદોરી વણે. (તેજસ્વી મુખે ઊંચું જુએ છે.) જોન ઑફ આર્ક પુરુષના સ્વાતંત્ર્ય માટે કૌમાર્ય સેવ્યું; આપણે સ્ત્રીના સ્વાતંત્ર્ય માટે કૌમાર્ય કેમ નહીં સેવીએ ? (શશિકલા પ્રેરણામૂર્તિ જેવી લાગે છે)

પીરોજાઃ (ગજવામાંથી નાની આરસી કાઢીને હોઠ તપાસતાં) આય મને બિલકુલ ગમતું નહીં જો. મારે તો માટીડા જોઈએ. લવ કરવા, નાચવા, ડિનર પર લઈ જવા. Your Joan of Arc is a prehistoric ideal (તમારી જોન ઑફ આર્ક આ તો ઇતિહાસ પૂર્વની ભાવના છે). એમનાં હાર્ટ (હૈયાં) ભાંજીએ ટારે ખરાં.

શિવગૌરીઃ (સ્નેહભરી આંખે) તમારા કાકા શું કહે છે ?

શશિકલાઃ કાકાને તો સ્ત્રીના સ્વાતંત્ર્યનું નામ ગમતું નથી. પણ શું કરે ! આવતે મહિને હું એકવીશ વર્ષ પૂરાં કરીશ એટલે જુદી રહીશ. પછી એમનો ને મારો રસ્તો જુદો.

પીરોજાઃ ટમારા Uncle (કાકા) જૂના જમાનાનું કાતલું હોસે !

શશિકલાઃ બીજી બધી બાબતમાં ઘણા જ પ્રગતિમાન છે; માત્ર આપણા દૃષ્ટિબિંદુના કટ્ટા વેરી છે.

પીરોજાઃ તો એની Missis (ધણીઆણી) ની મારફતે કેમ–

શિવગૌરીઃ (નિસાસો નાંખીને) બિચારા પરણ્યા જ નથી.

શશિકલાઃ એ તો સ્ત્રીશત્રુ છે.

વિધુમુખીઃ (ખિન્નતાથી) પણ અમારું–પરણેલાનું શું ? અમારે આમ ને આમ કચડાઈ જ મરવું ? ખરો સવાલ તો પરણેલીઓનો છે.

શશિકલાઃ તે વાત તો તમારા હાથની છે. દરેક વાતમાં પુરુષને તમે સીધો દોર કરી શકો.

વિધુમુખીઃ (જરાક મ્લાન વદને પણ કટાક્ષથી) જુઓ, દુનિયામાં કેટલો અન્યાય? પુરુષો ગમે ત્યાં જાય, બીજી સ્ત્રીઓ જોડે મજાહ કરે, પણ કોઈ બોલે નહીં. તમે હમણાં પાડોશી જોડે બેસીને ચા પીઓ તો દુનિયા પીંખી નાંખે ને ઘરમાં આગ ઊઠે.

શિવગૌરીઃ (જોરથી) શું કરવા આપણે એ બધું સહીએ છીએ? (નિશ્વાસ નાંખી) મારું બધું પુરુષના જુલ્મથી જ બગડ્યું હતું ને! પણ જે થવાનું હોય તે થાય, મેં તો નાની ના જ કહી. એ વેઠવા કરતાં મરવું સારું. (ડોળા કાઢી જોઈ રહે છે.)

વિધુમુખીઃ (ખંખારીને) બધી બિચારીઓની એ જ સ્થિતિ છે. પણ શું કરે? પુરુષ લગ્નનાં વ્રત ભાંગે તે કાંઈ નહીં, ને સ્ત્રી–

શિવગૌરીઃ (મિજાજથી) શા માટે સ્ત્રીઓ એવું વેઠે? પુરુષ ભાંગે ત્યારે સ્ત્રી પણ ભાંગે. લેતા જાઓ. शठं प्रति शाठ्यम्

ગંગાબહેનઃ (હસીને) એટલે પોક પડે.

પીરોજાઃ (હોઠે રંગ લગાડીને) તમારા વાનીઆ લોકો Brutes બ્રુતસ—(જાનવર) છે.

શશિકલાઃ (હસીને) મારા કાકા તો એને પુરુષનો જન્મસિદ્ધ હક માને છે.

પીરોજાઃ શેમ! (શરમ) (બીજાં બધાં તિરસ્કારથી જોઈ રહે છે.)

શશિકલાઃ (તિરસ્કારથી) એ કહે છે કે પુરુષને પોતાની સ્ત્રીને ઘડવાનો સંપૂર્ણ અધિકાર છે. સારા માણસો શાબાશીથી ઘડે; ખરાબ માણસો સોટીથી ઘડે.

પીરોજાઃ તમે એવનની સાથે કેમ રહી સકોચ તે મને ટો સમજાતું બી નહીં.

શશિકલાઃ (હસીને) એ એવું કદી કરતા નથી. એના અભિપ્રાય જ એવા છે.

વિધુમુખીઃ (મ્લાન વદને) ત્યારે શિવગૌરીબહેન! પુરુષ

મજાક કરે, તો આપણે પણ કરવી, એમ ? (શિવગૌરી ગાંભીર્યથી ડોકું ધુણાવે છે.)

પીરોજાઃ Why not ? (કેમ નહીં ?)

ગંગાબ્હેનઃ (હસીને) ત્યારે આપણે શું કરવું તે વિશે આપણે બધાં તો એકમત થઈ શકતાં જ નથી.

શિવગૌરીઃ શશિબ્હેન, તમે શું કહો છો ?

શશિકલાઃ આપણો સંઘ તો એમાં ઝાઝું શું કરી શકે ? પણ આપણે દરેક જણી સ્ત્રીસમાનતાની પયગંબર થઈ શકીએ.

શિવગૌરીઃ (જોરથી ડોકું ધુણાવીને) ખરું જોતાં આપણા શ્વાસમાંથી સ્વાતંત્ર્ય નીકળવું જોઈએ.

શશિકલાઃ આપણા દરેક આચરણમાં સમાનતાની પ્રેરણા જોઈએ

શિવગૌરીઃ (હાથ પર હાથ ઠોકી) આપણા હાથમાં સમાનતાનું બળ જોઈએ.

શશિકલાઃ એ જીવનમંત્રને વળગી રહેવાની આપણે શક્તિ સેવવી જોઈએ.

શિવગૌરીઃ (પ્રશંસાથી) આભ તૂટે પણ આપણે અડગ રહેવું જોઈએ.

શશિકલાઃ (હસીને) જ્યારે આપણા આચાર ને વિચારમાં ધાર્મિક ઝનૂન આવશે ત્યારે આપણે આ ધર્મયુદ્ધમાં વિજય મેળવીશું.

શિવગૌરીઃ (શોકથી) ને ફત્તેહના ડંકા વાગશે.

પીરોજાઃ તદ્દન Right (ખરું) છે.

શશિકલાઃ જુઓની, પોતપોતાની શક્તિ પ્રમાણે દરેકને રસ્તો સૂઝે છે. શિવગૌરીબ્હેન અફલાતૂની પ્રેમમાં માને છે. વિધુબ્હેન શઠં પ્રતિ શાઠ્યમ્‌માં માને છે.

વિધુમુખીઃ (વ્યંગમાં) ને તમે લગ્નમાં માનતાં જ નથી.

શશિકલાઃ ના.

શિવગૌરીઃ ને મિસ પીરોજા Breaking heartsમાં (હૃદય ભાંગવામાં) માને છે.

વિધુમુખીઃ ને ગંગાબહેન તો આર્થિક સ્વાતંત્ર્યમાં માને છે ને તે સેવે છે.

શશિકલાઃ દરેક પોતાનો ક્રમ પયગંબરી પ્રેરણાથી ચાહીને કરીને પૂરો કરે એટલે બસ. એક ભાવનામય જીવન હજાર સભાઓથી સચોટ કામ કરશે.

શિવગૌરીઃ શશિબહેન, શાબાશ ! તમે અમારા સંઘનાં ભૂષણ છો. તમે આટલી ઉંમરે બધું ક્યાં શીખ્યાં ?

શશિકલાઃ (હસીને) એક તો મારા કાકાની વાતો પરથી. સ્ત્રી સંબંધી કાંઈ પણ તે કહે એટલે તેથી ઉલટામાં સત્ય રહ્યું હોવું જ જોઈએ. અને બીજું કોલેજના મારા મિત્રોના અનુભવ પરથી. હું કૉલેજમાં હતી ત્યારે મને બધા વીંટાઈ વળતા ને હું–તેમની પ્રેરણા-દેવી–તેમને નચવતી. ત્યારે જ મને આ સમજાયું.

વિધુમુખીઃ (મંદમાં) પણ શશિબહેન ! શું પતિ આડો ચાલે તો તમારે આડા ચાલવું !

શિવગૌરીઃ કેમ નહીં ? એનો હક્ક ને તમારો નહીં ! (બધાંને ચા આપે છે.)

શશિકલાઃ થેંક્યુ. કાંઈ નહીં તો એને સમજ તો પડે કે બૈરી આડી ચાલશે તો કેટલી વીસે સો થશે.

પીરોજાઃ ખરી વાત છે. Practice before preaching. મારો friend (મિત્ર) મને તરછોડે તે પહેલાં હું સાત વાર તેને લાત મારું. (ચા પીવા માંડે છે.)

વિધુમુખીઃ (મ્લાન વદને) પણ આ તો પતિ થાય.

શિવગૌરીઃ એ જ આપણી ભૂલ થાય છે ને. પતિ એટલે શું ! એક માણસ–જેવા આપણે તેવો તે—બંને સ-મા-ન. એમ ગણીશું ત્યારે જ આપણો બળવો–

ગંગાબહેન: (હસીને) બેઠા બળવો.

શિવગૌરી: (અધીરાઈથી) અરે બેઠો બળવો કે ઊભો કે સૂતેલો. (દૃઢતાથી) બસ બ–ળ–વો જ. જે થાય તે સહવા તૈયાર થવું જોઈએ.

શશિકલા: એનું જ નામ ધર્મયુદ્ધ.

શિવગૌરી: આપણે આજથી જ શરૂ કરીએ.

પીરોજા: મેં ટો કારનું સરુ કરી દીધુંચ.

ગંગાબહેન: (હસીને) મારે તો કાંઈ શરૂ કરવાનું છે જ નહીં.

[ઘંટડી વાગે છે.]

શિવગૌરી: રામા, પહા તો કોણ આલે ?

[શશિકલાનો શૉફર મોટા બૂટ ને સોનેરી બટનથી ભભકતા પહેરવેશમાં માનભેર આવે છે.]

શૉફર: બહેન સાહેબ ! શેઠ આવ્યા છે.

શિવગૌરી: (જરાક હસીને) કોણ તમારા કાકા ?

શશિકલા: હા. કહે કે હું હમણાં આવી.

શિવગૌરી: (હસીને) ઉપર બોલાવો ને.

શશિકલા: ના. એ તો મને ક્લબમાં લઈ જવા આવ્યા છે.

શિવગૌરી: અરે અહીંયાં આવ્યા છે તે કાંઈ ચા પીધા વિના જવાશે ?

પીરોજા: I should like to see the old ogre (એ રાક્ષસને હું જોવા માંગું છું.)

શિવગૌરી: શેઠ સાહેબને કહે કે બાઈ ઉપર બોલાવે છે.

[શૉફર જાય છે.]

શશિકલા: કાકા એમ નહીં આવે.

[તે બારીએ જઈ તાળી પાડે છે ને હાથ વતી ઉપર આવવાની નિશાની કરે છે. શિવગૌરી લૂગડું ઠીક કરે છે. પીરોજા ગજવામાંથી નાની આરસી ને પફ કાઢી પાઉડર મારી હોઠ ઉપર રંગ લગાડે છે, ગંગા ચશ્માં સાફ કરે છે. વિધુમુખી વાળ ઠીક કરે છે.]

પીરોજાઃ તમારા father (પિતા)ના મોટા ભાઈ કે નાના?

શશિકલાઃ (હસીને) એ તો મારા પિતાના ભાગિયા થાય છે. પણ તે મારી નાની ઉંમરે ગુજરી ગયા એટલે એમણે જ મને ઉછેરી છે.

પીરોજાઃ (નિસાસો નાંખીને) I wish I had a shamefully rich uncle like yours (તમારી માફક શરમ લાગે એટલા પૈસા હોય તેવા કાકા મને હોત તો સારૂ.)

[બારણા ને સોફા વચ્ચે ઊભી રહી શશિકલા એક પગ પરથી બીજા પગ પર ઊભી રહે છે. વાતાવરણમાં અધીરાઈ પ્રસરી રહે છે ને કોઈ ચા પીતું નથી. થોડી વારે મનહરલાલ બારણામાં આવે છે ને બધી સ્ત્રીઓ ઊભી થઈ જાય છે. મનહરલાલે સુરતી, પાઘડી, બંધ કોલરનો કાળો કોટ, ધોળી પાટલૂન ને કાળાં બૂટ પહેર્યાં છે. તે ચાલીસથી પિસ્તાલીસ વર્ષનો દેખાય છે. તે ઊંચો છે ને ગૌરવર્ણો છે. તેનું મુખ ગંભીર છે, આંખો મોટી ને મમતાળુ છે. તેની ચાલમાં ગૌરવ છે. તેની આંખના તેજમાં મજાક છે. તે શશિકલાને જોઈ હસે છે.]

શશિકલાઃ (આગળ જઈ ને) આવો કાકા! આ બધાં તમને મળવા માંગે છે.

મનહરલાલઃ (મજાકભર્યા અવાજથી) પણ મારે ત્રણ દાદર ચઢવું પડ્યું તેનું કાંઈ? નમસ્કાર. (હાથ જોડે છે.)

શશિકલાઃ મિસ પીરોજા—આર્ટીસ્ટ છે.

પીરોજાઃ (હાથ લંબાવીને) How do you do! (કેમ છે?)

મનહરલાલઃ (હાથ જોડીને હસે છે.) હું તો જોગમાયાઓને દૂરથી જ નમસ્કાર કરું છું. (બધા હસવામાં વિનય માની હસે છે.)

પીરોજાઃ (સ્વગત) Idiot! I will break his heart (મૂરખ! એનું હૈયું જ ભાંગી નાખીશ.)

શશિકલાઃ આ શિવગૌરીબ્હેન; મોતીરામ ડેપ્યુટી સુપ્રીન્ટેંડંટનાં બહેન—અમારા સંઘનાં મંત્રી છે.

મનહરલાલઃ (હાથ જોડીને) તારા સંઘના ! (હસીને) સ્ત્રીને મૂછો ઉગાડવાનો સંઘ કે ?

[બધાં જરા કચવાય છે. પણ આવા મોટા માણસની મજાક હાસ્યથી સ્વીકારી બધાં આતિથ્ય કરે છે.]

કેમ છો ? મોતીરામને હું સારી રીતે ઓળખું છું.

શિવગૌરીઃ (મીઠાશથી હસીને) કેમ, હું પણ તમને બેત્રણ વખત મળી હતી. બેસો અહીંયા આવ્યા ને ચાંગળું ચા પીધા વિના જવાય કે ?

શશિકલાઃ આ વિધુબ્હેન—

મનહરલાલઃ કુંદનની વહુને તું શું ઓળખાવતી હતી ? કેમ છો ? (જવાબમાં વિધુમુખી હસે છે.)

શશિકલાઃ આ ગંગાબ્હેન. વાણિયા હિતવર્ધક સભાની શાળાનાં મુખ્ય મહેતીજી છે.

ગંગાબ્હેનઃ જય શ્રીકૃષ્ણ.

મનહરલાલઃ જય જય બ્હેન. કેમ છો ? (બેસે છે.)

શિવગૌરીઃ (ચા આપીને મીઠું હસે છે.) મનહરલાલ શેઠ, તમે વાલકેશ્વર પર રહો છો નહીં ? એક દહાડો શશિબ્હેનને મળવા હું આવવાની છું.

મનહરલાલઃ મારે ત્યાં શશિને મળવા આવવું હોય તો આ મહિનામાં જ આવજો. આવતે મહીને એ જુદી રહેશે.

શિવગૌરીઃ કેમ ?

મનહરલાલઃ એને એકવીસ વર્ષ પૂરાં થાય એટલે એ એને ઘેર ને હું મારે. (હસીને) આવી બળવાખોર છોકરી મારે કેમ પાલવે ?

પીરોજાઃ શેટ ! અમે સાંભલીઉંચ કે ટમે બૈરાના કટ્ટા વેરી છેવ. એમણે ટમારૂં શું બગારીયુંચ વારુ !

મનહરલાલઃ (મજાકમાં) ઘણું જ માયજી! મારી માએ મને જન્મ આપ્યો ને મરી ગઈ મને પૂછ્યા વિના. મારી એક બહેન હતી તે પરણી ગઈ–તે પણ મને પૂછ્યા વિના. ને શશિ પણ સફ્રેજેટ થઈ ગઈ–મને પૂછ્યા વિના. (બધાં હસે છે.) બીજી કોઈ સ્ત્રીના સમાગમમાં તો હું આવ્યો નથી.

શિવગૌરીઃ (લજ્જાને) શેઠ! તમે પરણ્યા કેમ નહીં?

મનહરલાલઃ (હસીને) એક તો મને પરણવાનો વખત નથી (બધાં હસે છે.) ને શશિ કહે છે તેમ હું સ્ત્રીશત્રુ છું. મારે જોઈતી બૈરી જડતી નથી.

શિવગૌરીઃ (ઝીણી આંખો કરી હસીને) શી વાત કરો છો?

મનહરલાલઃ (ગાંભીર્યથી) તદ્દન ખરી વાત મારે જોઈતી સ્ત્રીને કોઈ જન્મ આપતું લાગતું જ નથી.

વિધુમુખીઃ (હસીને) એમ કહોની કે તમારે પરણવું જ નથી. તમે ધારો તો જોઈએ તેટલી સ્ત્રી મળે.

મનહરલાલઃ તમારા વર્ગની સ્ત્રીને હું શું કરું?

[બધાં હસે છે.]

શિવગૌરીઃ (આંખોમાં અમી લાવી) કેમ, શું કરું કેમ? બીજા બધા શુ કરે છે?

મનહરલાલઃ તે પ્રભુ જાણે! પણ તેને પરણી હું શું કરું તે સમજાતું નથી. બિચારીને મોઢું રંગવામાં મારી સામું જોવાની, ને કપડાં ઠેકારવામાં મારી તબિયેત પૂછવાની ફુરસદ ન મળે; પર પુરુષને પોતાની બુદ્ધિનો ભભકો દેખાડવામાં મને રીઝવવાની પળ ન મળે; પોતાના હક્ક સાબીત કરવામાં પોતાનાં કર્તવ્યની પરવા ન મળે.

પીરોજાઃ You are a savage (તમે જંગલી છો.)

મનહરલાલઃ (ગાંભીર્યથી) જંગલી શા માટે? ઉરાંગ ઉટાંગ કહેશો તોયે ચાલશે. પણ સ્ત્રી મારે પરણવી છે ને.

શિવગૌરીઃ પણ શેઠ, પહેલાં શું સ્ત્રીઓ ઘરેણાં લુગડાં નહોતી પહેરતી?

મનહરલાલઃ પહેલાં પહેરતી હતી એક જણને–માલિકને–માટે; તેનું રંજન કરવા.

પીરોજાઃ Shame ! (શરમ)

મનહરલાલઃ હવે સ્ત્રી રૂપ ધરે છે, વસ્ત્ર પહેરે છે સમસ્ત જનમંડળનું રંજન કરવા. મારે તો મારે માટે વસ્ત્ર સજે, ને રૂપ સમારે એવી સ્ત્રી જોઈએ છે.

શિવગૌરીઃ (હસીને) તમે તો હદ કરો છો ? તમે તો મોગલ બાદશાહ જેવું કરવા મથો છો. (સ્વગત) બોલે છે ગમે તે, પણ માણસ છે ફક્કડ.

વિદ્યુત્મુખીઃ ત્યારે સ્ત્રીઓના હક્કની વાત તો તમે સાંભળો જ શાના ?

મનહરલાલઃ (હસીને) મેં શશિ પાસે એ હક્કોનું દાસ્તાન એટલું સાંભળ્યું છે કે મારા કાન બહેરા થઈ ગયા છે. તમારી શક્તિઓની કિંમત કરાવવાના સમાન હક્ક ખરા–પણ મારી શક્તિનું આખું પોચું અનુકરણ કરવાના નહીં. હમણાં તો સમાન હક્ક એટલે પુરુષને પરણવું ખરું, પણ તેનાં છોકરાં ન જોઈએ; તેના પૈસા વાપરવા ખરા, પણ તેની મરજી પ્રમાણે નહીં—

પીરોજાઃ Oh dear !

મનહરલાલઃ છોકરાં પારકા પાસે ઉછેરાવવાં, પણ પોતે ઉછેરવાં નહીં; પતિને સુખી કરી સુખી થવું નહીં, પણ પોતે દુઃખી છે એમ માની દુઃખ દેવું. (હસીને) તમારી અર્વાચીન સ્ત્રીઓ અંગારાની માફક માત્ર ચમકે છે, અને પોતાની ને પારકાની રાખ કરી મૂકે છે. તેમને જોઈ મને તાવ આવે છે. (હસીને) કાલે ઊઠીને મને ત્રણ આંખો ને બે નાક નથી માટે પણ શશિ તકરાર ઊભી કરે તો કહેવાય નહીં.

વિદ્યુત્મુખીઃ ત્યારે કોઈ જૂની સ્ત્રી પરણી લાવો ને; તે તમને ગમશે.

મનહરલાલઃ (મજાક ભર્યા અવાજે) જૂની સ્ત્રી જોઈને પણ મને એવો જ ટાઢિયો આવે છે. એક તો એ ઢીંગલી જેવડી મળે, ને મારે ઢીંગલી જેવી રાખવી પડે. તે બોલે તો કાન ફૂટે ને ચાલે તો ધરણી ધ્રૂજે. અથાણાં છોકરાંની માવજત કરતી પરવારે જ નહીં, કે મારી પાસે આવે. સાથે બેસી વાત કરવા જતાં મારી મૂછમાં જુ ભરાઈ જાય તે જુદી. અને જોઈતું એવું ઝપ દઈને કરી કે મૂકે કે સંચો પણ વધારે માણસાઈવાળો લાગે. આખો વખત જાણે કૂતરાની પૂંછડીએ ઈંટ બાંધી હોય એવો હું લાગું.

[બધાં હસી પડે છે.]

શશિકલાઃ (ખૂબ હસીને) કાકા! તમારે માટે પરમેશ્વરે સ્ત્રી ઘડી જ નથી.

મનહરલાલઃ (મીઠાશથી હસીને) તેમાં જ બહેન! આમ બેઠો છું ને—

ગંગાબહેનઃ ત્યારે કોઈ આધેડ વયની સારી પ્રતિષ્ઠિત સ્ત્રી કેમ નથી પરણતા?

મનહરલાલઃ એટલે પહેલે જ દહાડે એના પુરાણા અનુભવનો મને લાભ આપેઃ તમારું આ સારું નથી ને પેલું સારું નથી. ના, બહેન ના.

શિવગૌરીઃ (હસીને) હું જાણું છું તે તમારા જેવાને શું જોઈએ છે.

મનહરલાલઃ હું પણ જાણું છું. પણ તે જડતું નથી.

શિવગૌરીઃ (આંખોમાં મીઠાશ આણીને) તમારા જેવાને અફલાતુની પ્રેમ જોઈએ; Platonic Love, વાસના વગરનો પ્રેમ —દેહલગ્ન વિનાનાં પ્રેમલગ્ન! કેમ ખરું ને?

મનહરલાલઃ શશિ નાની હતી ત્યારે મેં એક ખાંડનો હાથી લાવી કાચના કબાટમાં રાખ્યો હતો. એ રોજ કબાટ પાસે જઈ હાથી ગળ્યો લાગશે એમ કલ્પના કરી જીભ વવળાવ્યા કરતી. મારે જીવ

વવળાવવાને સ્ત્રી નથી જોઈતી; મારે તો જાગતી જોત સ્ત્રી જોઈએ છે !

પીરોજા: You are hard to please. Try a statue. (તમને રાજી કરવા ઘણું અઘરું છે. એક પથ્થરનું પૂતળું લાવો.)

વિધુમુખી: પણ પછી તમારા પૈસાનું શું થશે ?

મનહરલાલ: હું વિલ કરી જવાનો છું કે મારા મરણ પછી વાંઢાઓ માટે એક હોટેલ ખોલવી. જેને જોઇતી સ્ત્રી ન મળે તે ત્યાં આવીને મોજ કરે.

ગંગાબહેન: પછી દુનિયા કેમ ચાલશે ?

મનહરલાલ: (ખુરસી પર ઊભા થતાં) તમે માગો છો તે હક્ક મળશે ત્યારે ચાલશે તેનાથી સારી રીતે ચાલશે. હવે હું જાઉં ? ઘણો વખત થયો. શશિ, આવે છે કે ?

શશિકલા: (આંખો નચાવીને) આજે તમે અમને એટલી ગાળો દીધી છે કે મારે આવવું કે નહીં આવવું તેનો વિચાર કરું છું.

મનહરલાલ: (ભાવથી હસીને) તું મને મોટરમાં ગાળ દેજે એટલે સારું વળી રહેશે.

શિવગૌરી: (મનહરલાલ સામું હસીને) વાંધો નહીં હોય તો ચાલો હું પણ આવું. (ઊભી થાય છે.)

મનહરલાલ: (હસીને) મિસ પીરોજાને અને ગંગાબહેનને પણ શશિ, લઈ જાની.

શિવગૌરી: કેમ, તમે નથી આવતા ?

મનહરલાલ: ના. હું તો ચાલીને જ જવાનો છું.

શશિકલા: (હસી પડીને) ચાલો, હવે નક્કી કરો. કોણ આવે છે ને કોણ નથી આવતું ?

મનહરલાલ: (મજાકમાં) સ્ત્રીને પુરુષ બનાવવાની આખી સભા લઈને હું ક્યાં જાઉં ? તારે જવું હોય તો જા.

પીરોજા: મારી ટુ સીટર છે. ચાલો મારી જોડે.

મનહરલાલઃ ના રે ! Thank you !

શશિકલાઃ (હસીને) હું, કાકા ને વિધુબહેન જઈએ. તમે બધાં બેસો. ચાલો.

મનહરલાલઃ આશા છે કે કોઈને ખોટું નહીં લાગ્યું હોય. શશિ કહે છે તે ખરી વાત છે. હું સ્ત્રીશત્રુ છું. મને કોઈએ બોલાવવા જ નહીં.

શિવગૌરીઃ અમે તમને અમારા પક્ષમાં લઈશું ત્યારે જ રહીશું. ગભરાશો નહીં.

મનહરલાલઃ ત્યારે પ્રભુ જાણે મારું શું થશે ? ચાલો જય જય. સાહેબજી. (જાય છે.)

શિવગૌરીઃ શશિબહેન, કાલે ઘેર છો કે ? હું આવવા ધારું છું.

શશિકલાઃ જરૂર ! (જાય છે.)

વિધુમુખીઃ સાહેબજી (જાય છે.)

પીરોજાઃ What an idiot ! (કેવો મૂર્ખ છે !)

શિવગૌરીઃ 'ઈડીઅટ' કાંઈ નથી. શું એની બોલવાની સિફત છે ! સ્ત્રીઓનો શત્રુ છે ખરો, પણ કેવો આનંદી છે !

ગંગાબહેનઃ પૈસાદાર છે તેમાં બધાં સાંભળી રહે છે. નહીં તો એવું સંભળાતી હેત !

શિવગૌરીઃ એ વળી બીજી ચાર સંભળાવત.

પીરોજાઃ ચાલો, ટારે સાહેબજી ! ગંગાબહેન ચાલો, થેંક્યુ. (ઉપકાર થયો). શિવગૌરી બહેન, ગુદ આફતરનુન. (જાય છે.)

ગંગાબહેનઃ ચાલો હું જાઉં છું. (જાય છે.)

શિવગૌરીઃ (બારીએથી જોઈને) Wonderful man ! (અજાયબીભર્યો પુરુષ) કેવો સરસ માણસ છે ! (બેસી જઈને ઊંચું જુએ છે.) કોઈક આવા સાથે અફલાતૂની પ્રેમ થાય તો મારા ભવની ભાવટ જાય. અફલાતૂની પ્રેમ ! કેવો ભવ્ય આદર્શ !...(વિચાર કરે છે) આત્માનું ઐક્ય, પણ દેહ સદાય નિરાળા...આત્મામાં આત્મા

પરોવાય પણ–(હસે છે) મારું તારું નહીં ને છતાં એકબીજાથી પરાધીન નહીં...લગ્નનો આનંદ પણ જવાબદારી નહીં. (ઊઠીને આરસી તરફ જુએ છે.) એકબીજાની કરગ્રતામાં વીંટાઈ–(હસીને) અલબત્ત આધ્યાત્મિક રીતે–જીવનમાં વિહાર કરતી જયા જયંત સમોવડી શુદ્ધ ને સાત્વિક રસભેલડી! (ઘંટડી વાગે છે.)એ મૂઉં કોણ આવ્યું? ખેવડી કોઈને જંપવા દો. રામા! પહા કોણ આહે? (ડોળા કાઢી જોઈ રહે છે.)

[દુર્લભરામ લાકડી ઝાલી આવે છે. તે ઊંચા, સૂકા ને ઘરડા છે. તેની આંખો મોટી ને વિકરાળ છે. તેની મૂછો લાંબી છે ને અવારનવાર તે ગુસ્સામાં બોલતા હોય ત્યારે ફરફરે છે. જવાબમાં સદાયે પહેલા એકબે શબ્દો ચાવી ચાવીને બોલવાની ટેવ છે.]

દુર્લભરામ: કેમ છોકરી? (લાકડી મૂકી બેસે છે)

શિવગૌરી: (કચવાઈને) કેમ કાકા?

દુર્લભરામ: (ગુસ્સાભરી રીતે) આ બધું લશ્કર તારે ત્યાંથી ઊતર્યું કે? ચાર ચોટલા અહીંયાં ભેગા થયા હતા કેમ? હેં?

શિવગૌરી: (મિજાજથી) તેમાં તમારું શું ગયું?

દુર્લભરામ: (લાકડી પકડીને શબ્દો ચાવીને બોલે છે.) મારું... મારું...મારું શું ગયું? મારું નહીં જાય તારે જાય કોનું? તારા બાપની આબરૂ જાય તે મારા ભાઈની કે કોઈ બીજાની? છોકરી! આ ચાળા-ચસ્કા ક્યારે છોડી દે છે, બોલ? (ડોળા કાઢીને) હવે સાસરે ક્યારે જાય છે તે બોલની! આમ મુદ્દાની વાત પર આવની.

શિવગૌરી: (સામું ખુરસી પર બેસી જોરથી હાથ ઠોકે છે.) કાકા! હું તમને હાથ જોડું મારા બાપ! હું મરી રહી છું તેને મારો છો શું કરવા?

દુર્લભરામ: ઓહોહો! મોટી મરેલી નહીં જોઈ હોય તો! ચાર વાઘ ધરાય એવી માતી તાતી છે ને (ચાવીને) "હું તો મરેલી છું."

ચાલ, છોકરી ! લવરી બહુ થઈ. આજ પાંચ વર્ષ થયાં હું રંગુન હતો એટલે બધું ચાલ્યું ગયું. તું સાસરે ક્યારે જાય છે તે બોલની; પછી બધી વાત.

શિવગૌરીઃ (ડોળા કાઢીને) મારી મરજીમાં આવશે ત્યારે જઈશ, તેમાં તમારું શું જાય છે ? હું કોઈની ગુલામ...

દુલર્ભરામઃ (લાકડી જોરથી ઠોકે છે ને શબ્દો ચાવીને બોલે છે.) ગુલામ–ગુલામ–ના, ના તું તો ગુલામ નહીં ! (ઘાંટો કાઢીને) અરે સાડી સત્તરસો ને સાત વાર ગુલામ. તું તે બૈરી છે કે બંદૂકડી ? ગુલામ ! તારી મા સાસરે ગઈ હતી કે નહીં ? ને તારી દાદી તો કુંવારી મરી ગઈ હશે કેમ ? નહીં વારુ ? જો હવે હું મુંબઈ આવ્યો છું હોં. સવેળા ચાલવા માંડ, નહીં તો કાન પકડીને લઈ જઈશ. ઈંદ્રજિત પણ બાયલો મૂઓ છે તો ! બાયડીની જાતને છૂટી ફરવા દે છે ! હાથમાં છરી ઝાલવાનુંયે જોર નથી કે તારું ઝટ દઈ ને નાક કાપી નાંખે.

શિવગૌરીઃ (રૂમાલથી આંખો લૂછીને) હા. કાપે કાપે, રસ્તામાં પડી છું ! (ઘંટડી વાગે છે.) કાકા ! કોઈ આવ્યું.

દુર્લભરામઃ તેમાં મને શું ? કોઈના બાપથી ડરું છું કે ?

[મોતીરામ આવે છે.]

મોતીરામઃ કોણ કાકા ?

દુર્લભરામઃ (તોછડાઈથી) હા. ચાલ તું પણ આવ્યો તે ઠીક થયું, બેસ મોતીઆ ! આ શું લઈ બેઠો છે ? આ છોકરીને સાસરે કેમ જવા નથી દેતો ?

મોતીરામઃ (પટો ઠીક કરી) કાકા ! તમે શું જાણો ? એ કૂતરાનું નામ જવા દો. હું તો એમ જ સમજું છું કે મારી બહેન રાંડીને જ બેઠી છે, કૂતરાને ત્યાં તો નહીં જાય, નહીં જાય ને નહીં જ જાય !

દુર્લભરામઃ (ડોળા કાઢીને શબ્દો ચાવે છે.) રાંડીને–રાંડીને–એ–રાંડીને બેઠી છે! તો આ ભત્રીજા મારા ! આ ચોટલો ચાંલ્લો કેમ રાખ્યાં છે? બોલાવ,તારા હજામને બોલાવ. રાંડીને બેઠી છે! એનો માટી તો બાર વર્ષનો બેઠો છે, ને કાંઈ જરા શરમ આવે છે, શરમ? તમે તો પગના છેડા બધા માથા પર જ મૂક્યા છે, પણ બાપ કાકાની આબરૂની પણ કંઈ પરવા પડી છે કે નહીં? એ પંચાત હવે નહીં ચાલે. હું અહીંયાં આવ્યો છું.

મોતીરામઃ પણ કાકા ! એ કૂતરો બહુ જ ખરાબ છે.

દુર્લભરામઃ (ચાવીને) ખરાબ...ખરાબ...ખરાબ ! મરદ જેવો મરદ છે ને તને ખરાબ પડ્યો ભાઈ! લો, બોલ્યા 'ખરાબ છે.'

મોતીરામઃ એનો બિચારીનો સંતાપી સંતાપીને જીવ લીધો...

દુર્લભરામઃ (ચાવીને) સંતાપ! સંતાપ કોને નથી? તને નથી? મને નથી?

મોતીરામઃ (સમજાવટથી) સવારના ઊઠે—

દુર્લભરામઃ એ તો હું પણ ઊઠું છું—

મોતીરામઃ કે પાણી ભરાવે—

દુર્લભરામઃ માટીના ઘરનું પાણી ભરે છે તેમાં ઉપકાર કરે છે કેમ?

મોતીરામઃ (અકળાઈને) પણ એને શું કરે? પાણી ભરાવે, રંધાવે, પોતે મોટા શાહ તે બહેન પાણી કાઢે ત્યારે નાહ્ય ને પાટલો મૂકે ત્યારે જમે.

દુર્લભરામઃ (શબ્દો ચાવીને) ને હો હો હો હો હો–તારી બહેન મોટી રાણી સાહેબા–તે ધણીને સારું પાટલો લોટો પણ નહીં કરે કેમ? અરે, હો હો હો હો હો...

શિવગૌરીઃ (ડુસકાં ભરતી) ને મારી મારીને મારો જીવ કાઢે.

દુલર્ભરામઃ (ગુસ્સાથી) જૂઠી વાત! મરતાંને મેર ન કહે તે ઈંદ્રજિત જીવ કાઢે! જીવ કાઢે! આ જીવ તો તારો કાંઈ નીકળ્યો

નથી ! લાલ તુંબા જેવી છે ને ! અને તારો માટી નહીં મારશે ત્યારે મારશે કોણ ? અરે એ તો ઇંદ્રજિત બાયલો છે–બાયલો. હું હોઉં તો તારું નાક કાપી નાખું...

મોતીરામઃ (ગુસ્સાથી) કાકા ! તમે કહી રહ્યા ? મારી બહેન એ કૂતરાને ઘેર નહીં (શિવગૌરી ખોટાં ખોટાં ધ્રુસકાં ભરે છે) નહીં ને નહીં !

દુર્લભરામઃ હવે હું પણ જોઉં છું કે જાય છે કે નહીં. જીવતી મારી નાંખીશ ! જીવતી, (ડંડો પકડી ઊઠે છે. ઘંટડી વાગે છે ને કુંદનલાલ આવે છે) લો, વકીલ સાહેબ આવ્યા ! અરે મારા મુરબ્બી ! તમે તે કેવાએક માણસો છો ? વકીલ થઈ ને પણ સારી સલાહ નથી આપતા ?

[કુંદનલાલ સાધારણ કદનો, રૂપાળો, અંગ્રેજી પહેરવેશ ને ચશ્માંમાં સજ્જ, પાંત્રીશેક વર્ષનો વકીલ છે. તે ઘડિયાળના અછોડા પર હાથ રાખી બોલે છે.]

કુંદનલાલઃ દુર્લભરામ શું છે ?

દુર્લભરામઃ અરે ભાઈ ! વર્ષોના વહાણાં વાયાં ને આ છોકરી સાસરે નથી જતી. એ તે કાંઈ માણસની રીત છે ?

કુંદનલાલઃ (સમાધાનીથી હસીને) કાકા ! હમણાં આખું સમાજતંત્ર બગડી ગયું છે. દરેકને મરજીમાં આવે તેમ કરતું છે; પછી તમે ને હું શું કરી શકીશું ?

દુર્લભરામઃ (ડોળા કાઢીને) હું શું કરીશ ? શું કરીશ ? આ તો તમે બધા પાક્યા છો ચૂડી પહેરેલા તે તમને સૂઝતું નથી. આ છોકરીને હું હોઉં તો ચોટલો ઝાલીને સાસરે મૂકી આવું કે મરવું હોય તો કુબ્જા મર તારે ઘેર ! (ચાવીને બોલે છે.) શું કરીશ ? હું બતાવું છું હું શું કરીશ તે.

કુંદનલાલઃ (હસીને) દુર્લભરામ ! એ દહાડા ગયા !

દુર્લભરામઃ (ડોકું ધુણાવી) જોઉં છું, જોઉં છું (બારણા તરફ જાય છે.)

કુંદનલાલઃ વિધુ નથી ? મારા મનમાં કે અહીંયા હશે.

શિવગૌરીઃ ના, એ તો શશીબહેન જોડે ક્યારનાં ગયાં.

કુંદનલાલઃ (હોંસથી) એમ, ત્યારે તો ક્લબમાં ગયાં હશે.

દુર્લભરામઃ (ફરીને ખડખડ હસે છે.) ભાઈ સાહેબ જાઓ. હવે દીવો લઈ ઘેર ઘેર શોધવા નીકળો, (આવીને) હું શું કરીશ— ચાલો મારી જોડે વકીલ સાહેબ !

કુંદનલાલઃ મોતીરામ ! સાહેબજી ! જય જય ! શિવગૌરીબહેન !

દુર્લભરામઃ (કુંદનલાલને હાથથી ખેંચીને) અરે ચાલો, મારા વકીલ સાહેબ, ચાલો.

[બંને જાય છે.]

શિવગૌરીઃ પરમેશ્વર મને આ ત્રાસથી ક્યારે બચાવશે?

મોતીરામઃ (ઊંચું જોઈ ને) મને પણ ક્યારે બચાવશે ?

શિવગૌરીઃ (ગુસ્સે થઈ ને) ભાઈ, તમને શું ઓછું બળ્યું છે કે એમ બોલો છો !

[પડદો પડે છે.]

પ્રવેશ બીજો

[સમય: બીજા દહાડાની સવાર.

સ્થળ: ઇંદ્રજિત માસ્તરના ચાર ઓરડામાંની દીવાનખાનાના નામથી વિખ્યાત ઓરડી. એક લખવાનું ટેબલ, ચાર લાકડાની ખુરશી ને આરામ ખુરશી એટલેથી જ આ ખંડ ભરાઈ ગયેલો લાગે છે. ટેબલ પર એક નાનો ઘડિયાળનો ડબ્બો ને ખૂણામાં એક લાલ ગલેફધારી તંબૂરો પડ્યો છે; થોડીક ચોપડીઓને સ્વચ્છ પૂઠાં ચઢાવી એક હવડાઈ પર મૂકવામાં આવી છે; બારીની પાસે આરામ ખુરશી પર સુક્કા, નાના, તાવ ને ચશ્માવાલા ઇંદ્રજિત પગ પર પગ ચઢાવી શાંકરભાષ્ય શાંતિથી વાંચી રહ્યા છે. તેની આંખો ઝીણી ને નિસ્તેજ છે, ને હોઠ પાતળા ને ગરીબડા છે. તે હસે છે ત્યારે ફિક્કું હસે છે ને બોલે છે ત્યારે દયા યાચતા હોય એમ બોલે છે. તેણે એક મલમલનું પહેરણ પહેર્યું છે, ચીપીને ધોતિયું પહેર્યું છે, કપાળે ભસ્મ કરી છે. શિખા ખભા પર રહે એમ છૂટી મૂકી છે. કોઈ શિલ્પીએ તેમની મૂર્તિ ઘડી હોય તો તેની નીચે 'અહિંસામય જીવન' એ નામ લખી શકાય. તે વાંચ્યા કરે છે. ગંગાબહેન મહેતી, જે તે જ માળે એક ઓરડીમાં રહે છે, તે હાથમાં ગીતા લઈ આવે છે.]

ગંગાબહેન: (પ્રશંસાથી જોઈ રહીને) કેમ, માસ્તર સાહેબ! કેમ છો?

ઇંદ્રજિત: (ધીમેથી પુસ્તક બંધ કરે છે, ઊંચું જુએ છે ને હસે છે.) ગંગાબહેન! આવો! (ઊભા થાય છે.)

ગંગાબહેન: બેસો, ભાઈ. આજે રસોઇઓ આવ્યો છે કે? (સામું ખુરશી પર બેસે છે.)

ઇંદ્રજિતઃ (બેસી જઈ ચોપડીમાં મોઢું ઘાલી પાછું ઊંચું જુએ છે.) હા. (વાંચે છે.)

ગંગાબહેનઃ (ગીતો ઉઘાડીને વાંચે છે.) હું કોને મળી હતી વારુ ? –ધારો–

ઇંદ્રજિતઃ (નિસાસો નાંખી ચોપડીમાં જ જોયાં કરે છે.) હું ધારી શકું છું.

ગંગાબહેનઃ (થોડી વાર વાંચીને) ભાઈ, બહુ કલંક છે.

ઇંદ્રજિતઃઃ (વાંચતાં વાંચતાં નિસાસો નાંખીને) હું જાણું છું, બહેન ! (મૂગા મૂગા વાંચ્યા કરે છે)

ગંગાબહેનઃ (વાંચતાં) આજે મેં ઢોકળાં કર્યાં છે.હું મોકલાવીશ.

ઇંદ્રજિતઃ (વાંચતાં) વારુ.

ગંગાબહેનઃ (વાંચતાં) એની તમારે આશા રાખવા જેવી નથી.

ઇંદ્રજિતઃ (વાંચતાં નિસાસો નાખીને) બહેન, એ બાબતમાં હું આશા રાખતો જ નથી. (થોડી વાર બન્ને વાંચ્યાં કરે છે.) બહેન ! મારી જિંદગી તો પૂરી જ થઈ ગઈ. (નિસાસો નાંખે છે.)

ગંગાબહેનઃ (વાંચતાં નિશ્વાઃસ નાંખી) હા,ભાઈ ! હું જાણું છું.

[બંને થોડી વાર વાંચે છે. કવિ ગૌરીશંકર દાખલ થાય છે. તે જરા સશક્ત ને ઊંચો માણસ છે. તેનું કપાળ તરતું છે, આંખો ઊંડી :છે. તેના મુખ પર અભિમાન છે ને આંખોમાં ડુમાખી છે.]

ગૌરીશંકરઃ (આવીને ઘાંટો કાઢીને) માસ્તર ! તમારી પાસે મારું 'પ્રિયતમાને આરતી' છે તે આપો ને.

ઇંદ્રજિતઃ (ઊંચું જોઈને હસે છે.) ભાઈ! મેં હજુ એ વાંચ્યું નથી, વાંચીને મોકલાવીશ.

ગૌરીશંકરઃ (અધીરાઈથી)મને હમણાં જોઈએ છે. મારે એ શશિબહેનને આપવું છે. એ હેઠળ આવ્યાં છે.

ગંગાબહેનઃ કોણ શશિકલા બહેન ?પેલા મનહર શેઠનાં ભત્રીજી?

ઇંદ્રજિતઃ એ કોણ છે ?

ગૌરીશંકરઃ (આંખોમાં તેજ આવે છે) શશિબહેનને નથી ઓળખતા? ભવ્ય સ્ત્રીત્વના અવતાર સમાં એ સંસ્કારમૂર્તિ જોવા ને જાણવા જેવાં છે. (છાતી ફુલાવે છે.)

ગંગાબહેનઃ અહીંયાં ક્યાં તમારી ખોલીમાં છે? ઊભા રહો હું મળતી આવું. મને પણ ઓળખે છે. (ઊઠીને જાય છે.)

ઈંદ્રજિતઃ (ઊભો થઈ ટેબલનાં ખાનામાં ખોળે છે) એ બી. એ. છે. નહીં? ક્યારે બી. એ. થયાં?

ગૌરીશંકરઃ ગઈ સાલ. એમની વિદ્વત્તાની વાત શી કરવી? વિદ્યા એમની વાણીમાંથી ઝરે છે;ને નયનોમાંથી નીતરે છે સદાય પ્રેરણા.

ઈંદ્રજિતઃ (ટેબલનું ખાનું ખંખોળતાં) કોની છોકરી છે?

ગૌરીશંકરઃ પિતા–માતા ગુજરી ગયાં છે. એના કાકા મનહરલાલ શેઠને ત્યાં રહે છે.

ઇંદ્રજિતઃ (હજી કાવ્ય જડયું નથી) પરણ્યાં છે કે કુંવારા?

ગૌરીશંકરઃ (ગર્વથી) કૌમાર્યવ્રત લીધાં છે એમણે.

ઇંદ્રજિતઃ (નિસાસો નાંખીને) પૈસાદાર છે?

ગૌરીશંકરઃ હા, ને એના કાકા પણ ઘણા જ પૈસાવાળા છે. (હસીને) એનો વારસો પણ એમના સિવાય કોને મળવાનો છે?

ઇંદ્રજિતઃ આ જડયું. (ઈંદ્રજિત કાવ્ય આપી બેસે છે.)

ગૌરીશંકરઃ લાવો.

[ગંગા ને શશિકલા આવે છે. ઇંદ્રજિત હાથમાં ચોપડી સાથે ઊભા થાય છે. ગૌરીશંકર હસુંહસું થઈ જાય છે.]

ઇંદ્રજિતઃ આવો બહેન!

ગંગાબહેનઃ આ ઈંદ્રજિતભાઈ માસ્તર સાહેબ; શિવગૌરી બહેનના વર. ઈંદ્રજિત સખેદ જોઈ રહે છે.)

શશિકલાઃ (ઇંદ્રજિતને) કેમ છો? ગૌરીશંકર ઘણી વખત તમારી વાત કરે છે.

ઇંદ્રજિતઃ (ફિક્કું હસીને)તમે આવ્યાં તો મારું ઘર પાવન થયું.

ગૌરીશંકરઃ શશિબહેન ! આ મારું કાવ્ય. (આપે છે.)

શશિકલાઃ (હસીને) " પ્રિયતમાને આરતી " ! આમ ને આમ લખ્યા જશો તો તમે બધાને ટક્કર મારશો. ગંગાબહેન, ખબર છે કે ? ગૌરીશંકર તો મોટા કવિ છે—બહુ સુંદર લખે છે.(ગૌરીશંકર મલકાય છે.)

ગંગાબહેનઃ ગૌરીભાઈ કવિ છે તે મને ખબર છે. પણ મેં એમનું કાંઈ વાંચ્યું નથી.

ઇંદ્રજિતઃ બેસો, બેસો. (ચશ્માં સાફ કરે છે.) બહુ આનંદ થયો. કવિરાજ, બેસો. શશિબહેન ! ખુશી તો ખરાં !

શશિકલાઃ માસ્તર સાહેબ ! એ પણ કેવું કે પરમ દહાડે જ હું શિવગૌરી બહેનને મળી. (ઇંદ્રજિત પર ગ્લાનિ છવાય છે.) તમે એમને બોલાવતા નથી એ બહુ ખોટું કરો છો.

ગૌરીશંકરઃ શશિબહેન ! એ તો ઘણી લાંબી વાત છે. અમે બધાં ચાલવાળાં માસ્તરને કેટલાયે વખતથી કહીએ છીએ કે શિવગૌરી બહેનને બોલાવો.

શશિકલાઃ (મીઠી દૃષ્ટિ કરીને) સ્ત્રીને તમારા જેવા એમ ત્યાગે ત્યારે બીજા કોને કહીએ ? કેળવાયેલા માણસોએ તો સ્ત્રીઓને સન્માન આપવું જોઈએ.

ઇંદ્રજિતઃ (કાંપતા હોઠ બીડીને) હું ક્યાં ના કહું છું ? (નિસાસો નાંખે છે .)

ગૌરીશંકરઃ એમ નહીં માસ્તર ! એમને લઈ આવો.આજકાલ કરતાં કેટલાં વર્ષ થયાં ?

ઇંદ્રજિતઃ (ઝીણી આંખો મોટી કરીને) એક દહાડો લઈ આવીશ. (દિલગીરીભરી આંખે જોયાં કરે છે.)

શશિકલાઃ બિચારી કોઈ હિંદુ સ્ત્રી ના કહે ? તમને પુરુષોને સ્ત્રીહૃદય સંતોષતાં આવડતું નથી.

ગૌરીશંકરઃ શશિબહેન ! સામાન્ય રીતે પુરુષો નવી સ્ત્રીઓનાં હૃદયની ઊર્મિઓ સમજવાની તસ્દી લેતા નથી.

ગંગાબહેનઃ દોઢવાંક વગર કાંઈ ખડભડાટ થાય ?

શશિકલાઃ માસ્તર સાહેબ ! ગઈ ગુજરી જવા દો ને એ કામ મને સોંપો. હું શિવગૌરીબહેનને સમજાવીશ.

ઇંદ્રજિતઃ (નિરાધાર જેવો) હું ક્યાં ના કહું છું ? કેમ, ગૌરીભાઈ ! મેં કોઈ દિવસ ના કહી છે ?

ગૌરીશંકરઃ (ગર્વથી) માસ્તર બેફિકર રહો. શશિબહેન ધારશે તો કરશે. એમનામાં અદ્ભુત પ્રેરણાશક્તિ છે.

ગંગાબહેનઃ એટલું જોજો કે પેટ ચોળીને શૂળ ઊભી નહીં થાય.

શશિકલાઃ નહીં થાય. ગંગાબહેન ! ઘણી વાર લોકો ગેરસમજથી એકબીજાના દુશ્મન થાય છે. આજે જ સાંજે શિવગૌરીબહેન મારે ત્યાં આવવાનાં છે. ગૌરીશંકર ! ત્યારે તમે પણ આવજો. માસ્તર સાહેબ ! સ્ત્રીઓને સમજવાનો પ્રયત્ન કરો.

ઇંદ્રજિતઃ (દયાજનક રીતે) બહુ કર્યો.

શશિકલાઃ નવી સ્ત્રીઓનાં જેમ હૃદયો નવાં છે, તેમ એમની અભિલાષાઓ પણ નવી છે.એમને પણ આત્મવિકાસ જોઈએ છે—એટલું જ જો પુરુષો ધ્યાનમાં રાખે તો આ બધી ગડબડ શમી જાય. ચાલો, માસ્તર સાહેબ ! હું જાઉં છું.

[બધાં ઊભાં થાય છે. દુર્લભરામ ને વલ્લભરામ દાખલ થાય છે. વલ્લભરામ જાડા, ઠીંગણા ને કાળા છે. તે બોલે છે થોડું ને ઘૂરકે છે વધારે, ને ગાલમાં પાનનો ડૂચો ભરી સમસ્ત જનતા તરફ મૂક કંટાળાથી સદા જોયાં કરે છે.]

દુર્લભરામઃ ઇંદ્રજિત છે કે ! (બધાં સામું ઘૂરકે છે. વલ્લભરામ તબિયત વાળી ઇંદ્રજિતની સામું જોઈ ઊભા રહે છે) ને આ બધાં કોણ છે ? આ બાઈ સાહેબ કોણ ? (શશિકલા સામું જોઈ રહે છે.)

ઇંદ્રજિતઃ આવો દુર્લભરામભાઈ! આવો કાકા!

દુર્લભરામઃ (ચાવીને) પણ આ બાઈ સાહેબ કોણ છે?

ઇંદ્રજિતઃ (ધ્રૂજતાં ચશ્માં ખેંચી કાઢીને સાફ કરે છે.) એ–

શશિકલાઃ (ગર્વથી) કેમ શું કામ છે? સાહેબજી (જવા માંડે છે, દુર્લભરામ બેસે છે. વલ્લભરામ ટેબલ પરના કાગળો જુએ છે.)

ગૌરીશંકરઃ (શશિકલાને, મોઢું મીઠું રાખીને) શશિબહેન! હું સાંજે આવીશ.

શશિકલાઃ જરૂર, સાહેબજી! (જાય છે.)

દુર્લભરામઃ અરે પણ એ માસ્તર! જરા આમ તો આવો. આમ ગળ્યા ગળ્યા થાઓ છો, પણ એ છે કોણ?

ગૌરીશંકરઃ Mind your own business (તમે તમારું કામ સંભાળો.) (ગુસ્સામાં ચાલી જાય છે.)

ગંગાબહેનઃ ભાઈ—

દુર્લભરામઃ પણ બહેન સાહેબ તમે કોણ છો?

ગંગાબહેનઃ હું જાઉં છું. (તોરમાં ચાલી જાય છે.)

દુર્લભરામઃ (વલ્લભરામની સાથે તાળી લઈને) હાહા–હા–હા–હો હો હો હો વલ્લભરામભાઈ, ચાલ્યાં બધાં.

વલ્લભરામઃ (કંટાળો ખાઈને) દુર્લભરામભાઈ, વાત આગળ ચલાઓની.

દુર્લભરામઃ ઇંદ્રજિત! આ તારી વાત કરવા અમે આવ્યા છીએ. (ઇંદ્રજિત ખુરશીમાં લપાઈને બેસે છે.) આ તારા કુટુંબમાં વલ્લભરામ–ભાઈ, ને શિવલીના કુટુંબમાં હું–અમે બે મોટા. હવે બોલ, તું શું કરવા માંગે છે? કેમ વલ્લભરામભાઈ, બોલ્યા નહીં?

વલ્લભરામઃ (પાન ચાવીને) હા. દુર્લભરામભાઈ.

ઇંદ્રજિતઃ (ગુંચવાઈને) પણ શાનું શું?

દુર્લભરામઃ (ચાવીને) શાનું! શાનું! શાનું તે તારું ને શિવલીનું!

ઇંદ્રજિતઃ (નિરાધારીથી) પણ હું શું કરું ?

દુર્લભરામઃ ત્યારે તું નહીં કરે તો હું કરું ? કેમ વલ્લભરામ-ભાઈ બોલ્યા નહીં ?

વલ્લભરામઃ હા, દુર્લભરામભાઈ.

દુર્લભરામઃ બોલ ! બોલ ! તારી બૈરીને ક્યારે બોલાવે છે ? (ચાવીને) તારી બૈરીને ક્યારે બોલાવે છે તે તો બોલ.

ઇંદ્રજિતઃ હું ક્યાં ના કહું છું ?

દુર્લભરામઃ ત્યારે ના કોણ કહે છે ?

ઇંદ્રજિતઃ (ગળગળો થઈને) એ ના કહે છે. મેં તો કબડીફોઈ મારફતે કહાવ્યું ને ગીગામાસાને પણ મોકલ્યા.

દુર્લભરામઃ (ચાવીને) એ ના કહે છે. પણ તું કેમ બેસી રહ્યો ?

ઇંદ્રજિતઃ પણ હું શું કરું ?

દુર્લભરામઃ (ચાવીને) શું કરું ? શું કરું ? ચોટલો પકડીને લઈ આવ. મરદ મૂઓ છે કે વેશ ? એક આંખ કરીએ તો બૈરી ચાલી આવે. કેમ વલ્લભરામભાઈ, બોલ્યા નહીં ?

વલ્લભરામઃ હા. દુર્લભરામભાઈ.

ઇંદ્રજિતઃ પણ, મુરબ્બીઓ ! એને તે કેમ કરીને લઈ આવું ? (નિસાસો મૂકે છે.) નાની ના કહે છે તેનું કરવું શું ?

વલ્લભરામઃ (એકદમ બોલી ઊઠે છે ને ઈંદ્રજિત ચમકે છે.) તેં નામ બોળ્યું-તેં નામ બોળ્યું. બાયલો ! (ઘૂરકે છે ને મૂગા થઈ જાય છે. ઈંદ્રજિત ગુંછળું વળીને ખુરશીમાં દટાઈ જાય છે.)

દુર્લભરામઃ પાંચ પાંચ વર્ષનાં વહાણાં વાયાં ને તારી બૈરી ઘેર નહીં આવે ? સીધી રીતે નહીં માને તો આડી રીતે લઈ આવ. આ તો અમારે બધાને શરમાઈ મરવું પડે છે. કાંઈ વાત છે ! (ડોળા કાઢીને જોઈ રહે છે.)

વલ્લભરામ: (કંટાળાથી) મારો ભાઈ તો ત્યાં બેઠો બેઠો બૂમ મારતો હશે.

દુર્લભરામ: ને મારે કેટલું નીચું જોવું પડે છે! કેમ વલ્લભરામભાઈ બોલ્યા નહીં?

વલ્લભરામ: હા. દુર્લભરામભાઈ. (ઇંદ્રજિત પરસેવો લૂછે છે.)

દુર્લભરામ: (દઢતાથી) તું કમર બાંધીને તૈયાર થા.

ઇંદ્રજિત: (ધીમે અવાજે) હું તૈયાર છું.

દુર્લભરામ: (અધીરાઈથી લાકડી પકડે છે. ચાવીને) તૈયાર છું—તૈયાર છું; ને આમ બાયલા જેવો બેસી રહ્યો છે! ઊઠ. (ઝાંટાના જોરથી ચમકીને ઇંદ્રજિત ખુરશીમાં બેઠો બેઠો ટટાર થઈ જુએ છે.) ઊઠ કમર બાંધ. જઈને ઉઠાવી લાવ.

ઇંદ્રજિત: (અશાંતિથી) નહીં આવે તો?

દુર્લભરામ: ઉઠાવી લાવ. એક ગાડીમાં ઘાલીને પકડી લાવ ને માર તાળું. કેમ વલ્લભરામભાઈ બોલ્યા નહીં?

વલ્લભરામ: હા. દુર્લભરામભાઈ.

દુર્લભરામ: સમજ્યો? ઉપાડી લાવ. હરણ કરી લાવ—હરણ.

ઇંદ્રજિત: (દયામણે ચહેરે) પાછી ચાલી જાય તો?

દુર્લભરામ: જાય કેમ? મગદૂર શી છે?

વલ્લભરામ: (ઘૂરકીને) મગદૂર શી છે?

ઇંદ્રજિત: (નિરાધારીમાં બબડે છે.) મગદૂર શી છે? પછી?

દુર્લભરામ: (ચાવીને) પછી? પછી? પછી શું?

ઇંદ્રજિત: (ગળું ખંખારીને) એનો ભાઈ ફોજદારી કરે તો?

વલ્લભરામ: (ગુસ્સામાં) તારા પર ફોજદારી થાય માટે અમારે આ કલંક વેઠવું! ઉંહ!

ઇંદ્રજિત: પણ ફો—જ—દારી—ફોજદારી.

દુર્લભરામ: (હસીને) હા. હા. હા. જાણતો હતો ફો-જ-દા-રી. વલ્લભરામભાઈ, બોલાવો વકીલ સાહેબને. નીચે ગાડીમાં બેઠા

છે. ઊભા રહો. બારીએથી હું જ બૂમ મારું. (બારીએ જઈ ને) વકીલ સાહેબ! ઓ વકીલ સાહેબ! વકીલ સાહેબ! ઉપર આવો.

[પાછા આવીને બેસે છે.]

ઈંદ્રજિતઃ (એકદમ ઊંચું જોઈ ને) મને કાંઈ સમજાતું નથી.

દુર્લભરામઃ (દૃઢતાથી) મને બધું સમજાય છે.

[કુંદનલાલ આવે છે.]

કુંદનલાલઃ (હસીને) કેમ મિ. ઈંદ્રજિત, કેમ છો ?

દુર્લભરામઃ કેમ છો ? શું પૂછો છો ? વકીલ સાહેબ ! આ એમનાં મોઢાં જુઓની. બૈરી નાસી જાય ત્યારે કરે શું ? હત્ત મમસું !

કુંદનલાલઃ (બેસીને) બોલો, મારું શું કામ પડ્યું ?

દુર્લભરામઃ આ ઇંદ્રજિત શિવલીને ઉપાડી જવા માંગે છે. પણ એને ફોજદારીની બીક લાગે છે. બોલો, તમે શું કહો છો ?

કુંદનલાલઃ (ડોકું ધુણાવે છે.) એ વાત તો ખરી. મુંબાઈમાં જોર જુલમ કરવા જશો તો ભારી પડશે.

ઇંદ્રજિતઃ (આશાભર્યો) મેં નહોતું કહ્યું ?

દુર્લભરામઃ (ચાવીને ઇંદ્રજિતને) મેં નહોતું કહ્યું ? મેં નહોતું કહ્યું ? (કુંદનલાલને) પણ ત્યારે કરવું શું ?

કુંદનલાલઃ (માથું ખંજવાળીને) એક કામ કરો. એને મુંબાઈની બહાર...વાંદરે કે સાન્તાક્રુઝ લઈ જાઓ, ને ત્યાંથી ઉપાડી જાઓ.

ઈંદ્રજિતઃ પાછી જતી રહે તો ?

કુંદનલાલઃ (શાંતિથી) તે હું શું કરું ? શિવગૌરી પાછી તો જતી રહેવાની જ,

ઇંદ્રજિતઃ મેં નહોતું કહ્યું ?

દુર્લભરામઃ (ચાવીને) મેં નહોતું કહ્યું ? કપાળ તારું નહોતું કહ્યું ? પાછી જાય શું ? પૂરી રાખજે.

ઇંદ્રજિતઃ એ પણ મુંબઈમાં નહીં બને.

દુર્લભરામઃ વડોદરા રાજ્યમાં ઉપાડી જઈએ. ત્યાં કોણ આવવાનું હતું? પછી કાંઈ છે?

કુંદનલાલઃ ના. પછી કંઈ નહીં.

ઇંદ્રજિતઃ (કરગરીને) પણ હું ત્યાં કેમ જાઉં? મારી નોકરી!

દુર્લભરામઃ અરે તારી નોકરી ગઈ જહાન્નમમાં! રજા લે–રાજીનામું આપ—ઝેર ખા–કાંઈ પણ કર. નવસારીમાં મારા ભાગિયાનું ઘર છે ત્યાં જઈને રહેજે.

ઇંદ્રજિતઃ નહીં માને તો?

દુર્લભરામઃ (ધાંટો કાઢીને) બૈરીની જાત નહીં માને? બૈરીની જાત માને નહીં? તું બાયલો જ રહ્યો.

કુંદનલાલઃ (જરાક હસીને) આપણામાં એક કહેવત છે ખરી, કે બૈરી રહે તો આપથી ને જાય તો સગા બાપથી.

દુર્લભરામઃ વારુ, વારુ, વકીલ સાહેબ! જોજો તો ખરા. અમે ઘરડાં કહીએ એમાં વાંધો હોય નહીં.

કુંદનલાલઃ વારુ, ત્યારે બીજું કાંઈ મારું કામ છે?

ઇંદ્રજિતઃ (નિરાધારીથી) ત્યારે હું શું કરું?

દુર્લભરામઃ (ચાવીને) હજામત! ઊઠ, બેઠો થા–ને શિવલીને ઉપાડી જા. બીજું શું? ક્યારે કરશે?

ઇંદ્રજિતઃ (માથું ખંજવાળીને) પણ એને વાંદરે કે સાંતાક્રુઝ કેમ લઈ જાઉં?

દુર્લભરામઃ વકીલ સાહેબ! હવે સલાહ આપો એને.

કુંદનલાલઃ (હસીને) તે પણ સલાહ મારે આપવાની રહી, કેમ?

દુર્લભરામઃ હાસ્તો.

કુંદનલાલઃ વારુ! થોડા દહાડા પછી મનહરલાલ શેઠ થોડા મિત્રોને એમને જુહુ ને બંગલે બોલાવવાના છે. શિવગૌરી ત્યારે આવ્યા વિના નહીં રહે. પછી તમે જાણો!

ઇંદ્રજિતઃ પણ એને ઉપાડી કેમ જાઉં?

કુંદનલાલ: (હસીને) તે હું કેમ કરીને કહું ! કોર્ટમાં મામલો આવે તો મારે ગુનેહગાર નથી થવું.

દુલર્ભરામ: અરે, તે કામ મારું. મુંબઈમાં મવાલીની ખોટ ક્યાં છે ? દીકરા ઈંદ્રજિત ! તું તે વાતે ગભરાઈશ નહીં, હું બધું કરીશ. ચાલો વકીલ સાહેબ ! એ તો થઈ ગયું પાકું. ઈંદ્રજિત ! હવે તું કમર કસ. સમજ્યો ? કેમ વલ્લભરામભાઈ, બોલ્યા નહીં ?

વલ્લભરામ: (કંટાળાથી) હા, દુર્લભરામભાઈ.

દુર્લભરામ: ચાલો ત્યારે. (જાય છે.)

વલ્લભરામ: હા ચાલો. (જાય છે.)

કુંદનલાલ: સાહેબજી. (જાય છે.)

ઇંદ્રજિત: (નિસ્તેજ આંખે જોઈ રહે છે.) સાહેબજી ! (માથે હાથ દઈ નિસાસો નાંખે છે ને ધીમે ધીમે બોલે છે.) કમર કસવી-જવું-મવાલી આણવા-ગુનોહ કરવો-એને ઉપાડી લઈ જવી-નવસારી જવું-તાળામાં પૂરવી ! આટલી જહેમત ઉઠાવવી. ફોજદારી પણ થાય. (ચશ્માં કાઢી લૂછે છે.) જેલમાં પણ જવાય ! પણ (દાંત પીસી) કુળને કલંક લાગે-આબરૂ પર પાણી ફરે-કાકાઓ ગુસ્સે થાય ! કાંઈ કરવું તો જોઈએ...એણે પણ પગના છેડા માથે મૂક્યા ! (હોઠ ધ્રૂજે છે.) જબરી બૈરી છે ! એ આવશે કે નહીં આવે ? મનાશે કે નહીં મનાય ? (નિસાસો મૂકી) પછી આ ઘરમાં ધાંધલ જ ધાંધલ ! (માથે હાથ મૂકે છે.) અશાંતસ્ય કુતઃ સુખમ્ ? ખરી વાતછે.કુતઃ સુખમ્ ? કુતઃ સુખમ્ ? પણ એ આવશે ? (ટેબલ આગળ જઈ જન્માક્ષર કાઢે છે, જુએ છે ને આંગળાં ગણે છે.) વૃષભ-મિથુન-કર્ક.. એક બે ત્રણ ચાર પાંચ છઠ્ઠું...વૃષભ, મિથુન (નિરુત્સાહ બની) આવશે, આવશે, ગ્રહયોગ છે. આવવી જોઈએ. આ વખત આવશે. (માથે હાથ દઈ બેસે છે.)

[ગંગા ઢોકળાં લઈ આવે છે.]

ગંગાબહેન: (હસીને) ભાઈ ! આ ઢોકળાં.

ઇંદ્રજિતઃ બ્હેન ! મૂકો. (ગંગા અંદર જઈ ઢોકળાં મૂકી પાછી આવે છે.)

ગંગાબ્હેનઃ ભાઈ, શું કરો છો ?

ઇંદ્રજિતઃ મારો ગ્રહયોગ જોઉં છું.

ગંગાબ્હેનઃ (હસીને) શા માટે ? શિવગૌરી આવશે કે નહીં તે જોવા ?

ઇંદ્રજિતઃ હા. મારે હવે કાંઈ કરવું જોઈએ; કમર કસવી જોઈએ. (ખિન્ન અવાજે) એ નહીં કેમ આવે ?

ગંગાબ્હેનઃ (હસીને) ભાઈ, જન્માક્ષર શું કહે છે ?

ઇંદ્રજિતઃ (નિસાસો મૂકીને) એ આવવાની; અંદર લખ્યું છે.

ગંગાબ્હેનઃ (હસીને) ભાઈ, ત્યારે તમારી પનોતી બેસવાની.

ઇંદ્રજિતઃ (નિરાધારીથી) કેમ ?

ગંગાબ્હેનઃ ભાઈ. આમ જંપીને બેસવું તમને ગમતું નથી લાગતું. (સ્નેહથી જોઈ હસે છે.)

ઇંદ્રજિતઃ (ચમકીને) આમ જંપીને-જંપીને ગંગાબ્હેન ! કુટુંબની આબરૂ ! કુટુંબની આબરૂ ! (રડતે રાગે) તેનો કાંઈ તમને ખ્યાલ છે ?

ગંગાબ્હેનઃ રાખો તારે કુટુંબની આબરૂ. ઠીક ભાઈ ! ધણીને સૂઝે ઢાંકણીમાં. ઊઠો હવે, નાઓ ધુઓ, નિશાળનો વખત થયો.

ઇંદ્રજિતઃ કુટુંબની આબરૂ ! કુટુંબની આબરૂ ! (ડોકું ધુણાવે છે) શિવ ! શિવ ! શિવ ! ...શાંતિ. શાંતિ. શાંતિ.

[પડદો પડે છે.]

અંક બીજો

—o—

પ્રવેશ પહેલો

[સમયઃ દશ દહાડા પછી સાંજના પાંચ.

સ્થળઃ મનહરલાલના બંગલામાં શશિકલાનું દીવાનખાનું. આ દીવાનખાનું દરિયા પર પડે છે અને રમણીયતાના સત્ત્વ સરખું દેખાય છે. કાચની બારીઓ પર વેલ, ને વેલ પર પુષ્પો લટકે છે. આખો ખંડ આછો ગુલાબી છે–ભીંત, ગલીચો ને ફર્નીચર પરનું કાપડ. ગુલાબી ફૂલદાનીમાં સફેદ અને ગુલાબી પુષ્પો છે. ભીંત પર સફેદ ફ્રેમમાં ચારેક નાની આછા રંગની છબી છે. આખા વાતાવરણમાં સુરુચિ, સુવાસ, સૌંદર્ય અને શાંતિ છે.

રંગના અપવાદમાં એક ભીંત આગળ પડેલો એક કાળો પિયાનો. તેના પર સફેદ વસ્ત્ર પહેરી શશિકલા વગાડે છે. તેનું ગુલાબી મુખ અત્યારે તેજસ્વી લાગે છે. તેની આંખમાં પણ તેજ છે. સુખની સીમાએ પહોંચી ગઈ હોય એમ તે લાગે છે.

મનહરલાલ આવે છે, બારણામાં ઊભો રહે છે અને જોઈ રહે છે. તેની આંખમાં અસાધારણ તેજ ચમકે છે. થોડી વારે તે આગળ આવે છે.]

મનહરલાલઃ શશિ !

શશિકલાઃ (ઊંચું જોઈ હસે છે.) કાકા ! ઊભા રહો, આ તર્જ પૂરી કરી લઉં. (મનહરલાલ પાસે આવી ઊભો રહે છે, ને શશિકલા તર્જ ઝપાટાબંધ પૂરી કરે છે.) કાકા ! તમે સંગીત કેમ શીખતા નથી ?

મનહરલાલઃ શશિ ! જ્યારે સંગીત શીખવાની મને ફુરસદ હતી ત્યારે પૈસા નહોતા, જ્યારે પૈસા આવ્યા ત્યારે ફુરસદ નથી.

શશિકલાઃ સંગીત વિના જીવન સંપૂર્ણ લાગતું નથી.

મનહરલાલઃ (હસીને) સંપૂર્ણ જીવન મારે માટે સરજાયું નથી.

શશિકલાઃ (હસીને) મારું જીવન સંપૂર્ણ છે. મારી પાસે પૈસા, સૌંદર્ય ને સ્વાતંત્ર્ય બધું છે.

મનહરલાલઃ હજુ એમાં ઘણું ખૂટે છે. જ્યારે પતિ અને બાળકોનો પ્રેમ આવશે ત્યારે સંપૂર્ણ થશે.

શશિકલાઃ (હસીને) તમને કોણ જાણે કેમ લગ્ન ને કુટુંબની ગુલામગીરીમાં જ મારે માટે સુખ દેખાય છે. ઊભા રહો. ચા મંગાવું.

[ઘંટડી બે વખત દાબે છે.]

મનહરલાલઃ પુરુષ કે સ્ત્રી બેમાંથી કોઈનુંયે જીવન પ્રણય-પ્રેરિત સંસાર વિના સંપૂર્ણ નથી.

[રામો ચા લઇ આવી મૂકી જાય છે. બંને જણ બેસે છે.]

શશિકલાઃ પ્રણયપ્રેરિત સંસાર એટલે સ્ત્રીનું તો કારાગૃહ.

મનહરલાલઃ શશિ ! એવી મનોદશા પણ કોઈક વખત આવે છે કે જ્યારે હક્કની તકરાર કર્કશ લાગે છે, ને સ્વાતંત્ર્ય મૃત્યુ સમાન અકારું બને છે. એ મનોદશા તે પ્રણય. એ સમજતાં તને વાર છે.

શશિકલાઃ કાકા ! પુરુષને આત્મવિકાસ માટે સ્વાતંત્ર્ય જોઈએ ને સ્ત્રીને ન જોઈએ ? અત્યારે હું બધા સાથે હરતી ફરતી ન હોત તો મારી બુદ્ધિ કેટલી સંકુચિત થઈ જાત ?

મનહરલાલઃ ખરી વાત. પણ જે સ્વાતંત્ર્ય આત્માનો—બે પ્રણયીઓના પ્રણયનો વિનાશ કરે તેને શું કરવું ? (ચા પીએ છે.)

શશિકલાઃ એટલે જ્યાં પ્રણય ત્યાં સ્વાતંત્ર્ય શક્ય જ નથી, એમ ? પ્રણયના એવા પણ પ્રકાર હોઈ શકે જ્યાં સ્વાતંત્ર્ય રહી શકે.

મનહરલાલઃ જ્યાં સ્વાતંત્ર્યનો અવકાશ હોય ત્યાં પ્રેમ શક્ય જ નથી.

શશિકલાઃ મિત્રતા તો શક્ય ખરી ને ?

મનહરલાલઃ શશિ ! હું જૂના જમાનાનો છું. સ્ત્રીપુરુષ એક-

બીજાનાં મિત્ર થાય–પ્રણય વગર–એ મને સમજાતું નથી. બે જણ એક બીજાથી આકર્ષાય, તેમને એક બીજાની મોહિની લાગે,એ બધાનું–પ્રણયનું–તમારી કહેવાતી "Palship" નું મૂલ વિશ્વના મહા નિયમમાં છે. એ નિયમ માનવહૃદયનો નથી, "Biology"નો–જાનવર શાસ્ત્રનો છે. આવા આકર્ષણ પછી બે જણ સંયમી હોય, સંસ્કારી હોય, ને અંતરાયો આડે આવે તો વિશુદ્ધ રહી શકે–ભાષાનો દુરુપયોગ કરીએ તો તેને મિત્રો પણ કહી શકીએ. પણ એક સ્ત્રી પુરુષને કે પુરુષ સ્ત્રીને આકર્ષે છે એટલે વિશ્વ-નિયમના ચરખા ચાલવા માંડે છે. ને તેનો હેતુ એક જ: માનવજાતિની વૃદ્ધિ.

શશિકલા: કાકા! તમને બધે એવું જ દેખાય છે. વેપારી માણસો જોડેના સંઘર્ષણમાં તમારી ભાવનામયતા ઘસાઈ ગઈ છે.

મનહરલાલ: ના. જ્યાં તને હીરો દેખાય છે ત્યાં હું અંગારો પારખી શકું છું. (મજાકમાં) આ કુંદનલાલ, ગૌરીશંકર, તનસુખલાલ બધા તારા પરમ મિત્ર છે એમ તું માને છે. ગાંડી! મારી હંમેશની ઉપમા વાપરું. એ બધા ખાંડનો હાથી કબાટમાં જોઈ જોઈ મોઢામાં પાણી આણે છે. બધા વાટ જુએ છે કે કબાટનો કાચ ક્યારે તૂટે કે મોઢામાં હાથી આવે. એ બધા તને કાગળ લખે છે તે વાંચની–લીંટીએ લીંટીમાં લિપ્સા કે પ્રણય દેખાય છે; માત્ર લેખકમાં સ્પષ્ટ લખવાની પ્રામાણિકતા કે હિમ્મત દેખાતી નથી એટલું જ.

શશિકલા: (કાને હાથ દઈ) કાકા! તમે તો જાનવર છો. કુંદનલાલ ને આ બધા નિર્મળ છે. શું બેઠા, બોલ્યા, હસ્યા કે મોઢામાં પાણી આવી ગયાં?

મનહરલાલ: એકલે બેઠે, બોલે, હસે નહીં; પણ જ્યારે એક 'Pal' શોધે, બીજો પ્રેરણામૂર્તિ શોધે, ત્રીજો સરસ્વતી દેવી એક જ સ્ત્રીમાં શોધે ત્યારે? ત્યારે શું? વિશ્વનિયમના ચરખા ફરવા માંડ્યા. કેટલીયે તારા જેવી છોકરીઓ અજ્ઞાનમાં ને અજ્ઞાનમાં એ ચરખાથી કચરાઈ ગઈ હશે?

શશિકલા: કાકા ! કાકા ! તમે તદ્દન વહેમી માણસ છો; અમે કઈ જાતનાં સ્ત્રીપુરુષો છીએ તે તમે સમજી શક્યા નથી. અમારી ને અમારા મિત્રોની વિશુદ્ધ મનોદશા અને ઊંચા આદર્શોનાં રહસ્ય તમે પારખ્યાં નથી. અમારી મિત્રતામાં પ્રણયીની વિશુદ્ધ ભાવના, ને મિત્રોની સાહચર્યાકાંક્ષા બન્ને રહેલાં છે.

મનહરલાલ: Pure and simple nonsense (તદ્દન અર્થ વગરનું) શશિ ! ચાલ, બહુ થયું. તારી બુદ્ધિ અને આદર્શ પ્રમાણે તું કર્યા કર, હું ક્યાં ના કહું છું ? જો ! આજે જ તારે સારુ પાસેનો બંગલો એક લાખ દશ હજારે ખરીદ કર્યો છે. સ્વતંત્ર ઘર વિના તું સ્વતંત્ર કેમ થાય ?

શશિકલા: Thank you, thank you, કાકા ! બધા મળીને મારા પૈસા કેટલા છે ?

મનહરલાલ: આઠેક લાખ છે. (વિચિત્ર રીતે હસે છે.)

શશિકલા: (ભાવથી પાસે આવીને) કાકા ! હું જુદી રહેવા જઈશ ત્યારે તમને અહીંયાં કેમ ગમશે ?

મનહરલાલ: હું શું એવો નિર્બળ છું કે તારા વિના ચાલશે જ નહિ ? શશિ ! તને છોકરાં થશે ત્યારે પાછો તેમને લાવીને રાખીશ.

શશિકલા: (તિરસ્કારથી) કાકા, પાછી તેની તે વાત. મેં તમને હજાર વાર કહ્યું કે હું નથી પરણવાની-નથી પરણવાની-ને નથી પરણવાની !

મનહરલાલ: વારુ ! જોજે. હું કહું છું કે કોઈને કોઈ મળશે એટલે તું પરણવાની.

શશિકલા: પણ, કાકા ! મારા બાપા કેટલા પૈસા મૂકી ગયા ?

મનહરલાલ: (હસીને) બહુ થોડા. હું તને બધો હિસાબ આપીશને– (કોઈની બાડી બોલે છે.) એ કોણ આવ્યું ?

શશિકલા: શિવગૌરી હશે. She is a nuisance (એ કંટાળારૂપ છે.) કાકા ! એનો વર તો ગરીબ ગાય જેવો છે.

મનહરલાલ: (હસીને) એવા સાથે નવી સ્ત્રીને સ્વાતંત્ર્ય ઠીક મળે.

શશિકલા: Don't talk nonsense (એવી ગાંડી વાતો નહીં કરો.)

સેપો: (આવીને) બાઈ સાહેબ! શિવગૌરીબહેન આવે છે.

[શિવગૌરી આવે છે.]

શશિકલા: (આગળ આવીને) શિવગૌરીબહેન, આવો!

શિવગૌરી: (હસીને) મને થયું કે લાવ જરા શશિબહેનને મળી આવું; કાલે મળી નહોતી ને. કોણ? મનહરલાલ શેઠ પણ છે કે શું?

મનહરલાલ: (નિરાંતે બેઠા બેઠા) જ્યાં સ્ત્રીહક્કોના હિમાયતી હોય ત્યાં સ્ત્રીશત્રુ તો બેઠો જ હોય ને. લો, આવો, શશિ, એમને ચા આપ, ને મને પણ થોડી બીજી આપ. (તે પ્યાલો લંબાવે છે ને શશિકલા ચા આપે છે.)

શિવગૌરી: (જરાક હસતી હસતી પાસે જાય છે) તમે આમ તે શું બોલતા હશો? તમે જરાય સ્ત્રીશત્રુ જેવા મને લાગતા નથી.

મનહરલાલ: સ્ત્રીશત્રુ ન હોત તો હું ક્યારનો પરણી જાત. તો આ તમારા જેવા જોડે બેસીને ચા પીયાં કરતે કે?

શિવગૌરી: તમે બોલો છો તે હું સમજુ છું. સ્ત્રીઓને કોઈ સીધાં સન્માન બતાવે તો કોઈ આડકતરી રીતે. નહીં શશિબહેન?

શશિકલા: કોઈ વખત કાકાની બોલવાની રીત માથાવાઢ જેવી લાગે છે. જાણે આપણે બધાં કચરા જેવા હોઈએ.

મનહરલાલ: અરે, કચરો તો સારો! બાળ્યો હોય તો તાપણુંયે થાય.

શિવગૌરી: (હસીને) તમે ગમે તે કહોની. તમને સ્ત્રી ગમતી નથી એ હું માનવાની જ નથી; તમને કોઈ જુગતે જોડી મળી નથી. (જરા આડંબરથી) મેં ક્યાંય વાંચ્યું હતું કે પરમેશ્વર પુરુષ કે સ્ત્રી ઘડે કે તરત તેના આત્માની બેલડી સરજાવી નાંખે. એ પછી મળે કે ન મળે કે ઊંધી બેલડી બંધાઈ જાય એ નસીબની વાત છે.

મનહરલાલ: મારી જોડી સરજાવતાં એ ભૂલી ગયો છે. (હસીને) વારુ. આ શશિની આત્માની બેલડી ક્યાંય છે ખરી કે? સાંભળતી જા!

શશિકલા: મારી બેલડી પરમેશ્વર સરજે તો ખરો. એની ધૂળ ખંખેરી કાઢું.

મનહરલાલ: વારુ, શિવગૌરીબહેન! તમારા આત્માની બેલડી સરજાવી છે ખરી કે?

શિવગૌરી: (નીચું જોઈ શરમાય છે.) એવું પૂછીએ કે?

મનહરલાલ: પણ વારુ, એ જણાય કેમ? આજ કાલની અફલાતૂન આત્માની બેલડીઓ પરખાય કેમ, તે તો કહો.

શિવગૌરી: (મલકાઈને) એ તો જ્યાં મળે દષ્ટે દષ્ટ કે તરત ખબર પડે; (આંખોમાં અમી લાવી) શબ્દનો રણકાર થાય ને સોંસરો આત્માને સ્પર્શે.

શશિકલા: (ખડખડ હસીને) કાકા! એ તમારા જેવા કાવ્યમયતા વિનાના પુરુષોને ન સમજાય.

મનહરલાલ: (હસે છે.) પણ પછી શું? બે જણ બેસીને વાતો જ કર્યા કરે કે બીજું કાંઈ કરે!

શિવગૌરી: અરે વાતો પણ ન કરે!

શશિકલા: એ અમારા ગૌરીશંકર સમજાવશે. એમણે એક 'મૂક સંવનન' પર સુંદર કાવ્ય લખ્યું છે. આ તે જ આવ્યા લાગે છે.

મનહરલાલ: એમને સંવનન કર્યા સિવાય બીજો ધંધો છે કે?

શશિકલા: Dont be horrid (ફાવે તેમ બોલો નહીં). કાકા આવો, કવિ કેમ છો!

ગૌરીશંકર: (હસતા હસતા આવે છે.) કેમ શશીબહેન! કેમ છો? (બીજાને જોઈ ગંભીર બને છે.) કેમ શેઠ? કેમ બહેન!

મનહરલાલ: કેમ કવિરાજ! તમારા 'મૂક સંવનન'ની વાત અમે કરતાં હતાં.

ગૌરીશંકરઃ (તોરમાં) સૂક્ષ્મ કલ્પનો તો સંસ્કારી જીવો માટે જ છે.

શશિકલા: (ગુંજે છે.) 'રસ સાગરને આરે સખી આવજો રે–'

મનહરલાલઃ કવિ! પણ ભૂખ લાગે ને રાંધનારી જોઈએ, કે માંદા પડીએ ને પગ દાબનારી જોઈએ, ત્યારે એક બદલીને બીજી લઈ આવીએ કે?

ગૌરીશંકરઃ (તિરસ્કારથી) સંસ્કારી જીવો તો રસોર્મિઓ પર જીવી શકે, શેઠ મારા!

મનહરલાલઃ એમ! ને છોકરાં ભૂખે મરે તો એ રસોર્મિઓ પર ઇંપીરીઅલ બેંક દોઢીઆં ધીરે કે!

ગૌરીશંકરઃ (ગુસ્સાથી જોતાં) અમારો માલ તમારાં કાટલાંથી નહીં જોખાય.

મનહરલાલઃ (ખડખડ હસીને) આ સ્ત્રીઓને કાટલે જોખાય એટલે તમારે નિરાંત નહીં? ચાલો હવે તમારી આધ્યાત્મિક ગોષ્ઠિઓ શરૂ કરો. (જાય છે.)

ગૌરીશંકરઃ (આત્મસંતોષથી) શશિબહેન! કાદવમાંથી કમલિની ઊગે તેમ આવા વાતાવરણમાં તમે ઊછરી રહ્યાં છો એ તમારા આત્માનાં દિવ્ય ઓજસની નિશાની છે.

શિવગૌરીઃ મનહર શેઠ દેખાય છે તેવા શુષ્ક નથી; એમના આત્માને પોષણ નથી મળ્યું એટલું જ.

ગૌરીશંકરઃ (શશિની સામું એકાગ્રતાથી જોઈ રહે છે.) શશિ-બહેનથી વધારે આત્માને કોણ પોષે? (ઈશ્વરની પ્રાર્થના કરતો હોય તેમ) એમની દૃષ્ટિમાં સંજીવની છે, એમની વાણીમાં પ્રેરણા છે, એમની ગતિમાં......

શશિકલાઃ (હસીને) મારાં બહુ વખાણ થયાં, કવિરાજ!

ગૌરીશંકરઃ વખાણ નથી કરતો! વખાણ કરવાનું મારું ક્ષેત્ર નથી. હું સ્પષ્ટવક્તા છું. સ્પષ્ટવક્તા થવાનો એક કવિ તરીકેનો

મારો અધિકાર હું કોઈ દહાડો છોડું એમ નથી. તમે સરસ્વતીના અવતાર સરખા છો.

શિવગૌરી: (નસકોરાં ચઢાવીને) તમે ખરેખરા કવિરાજ છો.

ગૌરીશંકર: (અમી વર્ષાવી) જે હું આજે છું તે શશિબહેનની પ્રેરણાથી,

શશિકળા: ગૌરીશંકર ! તમારી શકિતઓને તમે અન્યાય કરો છો. તમે જે લખો છો તે તમારી પોતાની પ્રેરણાથી જ લખો છો.

ગૌરીશંકર: ના શશિબહેન, ના ! જો નરસિંહરાવને તમારી પ્રેરણા મળી હોત તો તે Philological Lectures લખત નહીં; જો નાનાલાલને મળી હોત તો એમની ઘડતર–કથાની ઘેલછાથી ગુજરાતને હસાવત નહીં; ખબરદારને મળી હોત તો તે મોટરનો ધંધો કરત નહી.

શશિકળા: (ખડખડ હસીને કાન બંધ કરી) બહુ થયું–બહુ થયું–બહુ થયું. મારું મગજ બગડી જશે. ગૌરીશંકર ! પેલું શું ' પણ આત્માના ઉલ્લાસની કાંઇ હોંસ જો. ' એ જરા શિવગૌરીબહેનને સંભળાવો.

ગૌરીશંકર: (ખોંખારી)

" વહાલી ! આત્મના ઉલ્લાસની કાંઇ હોંસ જો,
વહાલી ! રસના વિનિમય—

કુંદનલાલ: (આવીને) કેમ શશિબહેન, આવું કે ?

શશિકળા: (આગળ જઈ હાથ મેળાવીને) આવો આવો, કુંદનલાલ, કેમ છો ? બેસો.

કુંદનલાલ: (હસીને) આજે જરા વહેલો છૂટો થયો ત્યારે મને થયું કે લાવ જરા વહેલો જાઉં. કેમ છો ? કેમ છો શિવગૌરીબહેન ?

[બેસે છે.]

શિવગૌરી: ખુશીમાં.

શશિકલાઃ આ મિસ્તર ગૌરીશંકર કવિ છે ને એલ્ફીન્સ્ટન કૉલેજના ફેલો છે.

કુંદનલાલઃ (તિરસ્કારથી) I see! કેમ છો?

ગૌરીશંકરઃ (જરા અવિનયથી જોઈ રહે છે.) સારું. આજે તમે કામમાં લાગો છો. શશિબહેન! હું જાઉં છું.

શશિકલાઃ (ઊભી થઈને) એમ, જશો?

ગૌરીશંકરઃ હા. સાહેબજી. (જવા માંડે છે. શશિકલાને) આવા આવવાનાં હોય ત્યારે તમારે મને કહાવી દેવું.

શશિકલાઃ હું દિલગીર છું. મને ખબર નહોતી કે આ બધાં આવવાનાં છે.

[ગૌરીશંકર મિજાજમાં ચાલી જાય છે.]

શિવગૌરીઃ કેમ કાકા તે ગયા તે ગયા જ, ચાલો હું પણ જાઉં.

શશિકલાઃ ના, જરા બેસોની, કેમ કુંદનલાલ! વિધુબહેન કેમ છે?

કુંદનલાલઃ (જરાક ખિન્નતાથી જોયાં કરે છે.) શશિબહેન, ઠીક છે.

શશિકલાઃ એને લાવવાં હતાં ને?

કુંદનલાલઃ (કડવું મોં કરી) એ તો તમે જાણો છો ને? ઘરમાંથી બહુ બહાર નીકળવાની દાનત જ નહીં.

શશિકલાઃ કુંદનલાલ! તમે બહુ સ્વાર્થી છો. વિધુબહેન જોડે તમે જોઈએ તેવી જીવનની મોજે માણતા નથી. કોઈ દહાડો એમને લઈ કૌમુદીમાં, સાગરને તીરે એકાંતમાં—

કુંદનલાલઃ આપણી સામાન્ય સ્રીઓ જોડે એવા લાવા લેવાય છે કાંઈ?

શિવગૌરીઃ ખરી વાત છે, મિ. કુંદનલાલ! એવા પ્રસંગો માટે સંવાદી આત્માનો સાથ જોઈએ.

કુંદનલાલ: exactly. (બરાબર) (શશિકલાની સામું જોઈ) સંવાદી આત્માનો સાથ-exactly (બરાબર)! સંવાદી આત્માના સાથ વિના બધું નકામું-જીવનને ભલે જીવન કહીએ પણ એ જીવન કહેવાય નહીં.

શિવગૌરી: (અધીરાઈથી) ચાલો શશિબહેન, જાઉં.

શશિકલા: અરે બેસો બેસો. મારે જરા વાત કરવી છે. કાકા પણ હમણાં આવશે. કુંદનલાલ! પેલા કાયદાઓ ઘડયા કે?

કુંદનલાલ: હા, હું આવતે સોમવારે જરૂર આપીશ. આજે સાત દિવસ થયાં એના પર જ મંડયો છું. (ઉત્સાહથી) હિંદુ સ્ત્રીઓની દશા શાસ્ત્રકારોએ એવી ખરાબ કરી મૂકી છે.

શિવગૌરી: (જરાક અધીરાઈથી) અમે તમને છ છ મહિના થયાં તો વિનવીએ છીએ, પણ તમે કાંઈ કર્યું જ નહીં. એ તો આ શશિબહેને રસ લીધો, એટલે તમે કામ હાથમાં લીધું. એમની પ્રેરણા-શક્તિએ તમને પણ ઉજમાળા કર્યા.

કુંદનલાલ: ના, હું કરતો હતો જ ને.

શશિકલા: કુંદનલાલ! તમારા જેવાએ તો ધારાસભામાં જઈ અમારે માટે લડત ચલાવવી જોઈએ.

કુંદનલાલ: (હસીને જોઈ રહે છે.) હા, તમે કહ્યું ત્યારનો હું એ જ વિચાર કરું છું. આપણી વાત થઈ તે પછી મારા મનનો બધો ડગડગો નીકળી ગયો.

શિવગૌરી: (જરાક મરોડથી) શશિબહેન! બધાનાં મનના ડગડગા કાઢવાની તમારામાં ઘણી શકિત છે.

કુંદનલાલ: (હોંસથી) હા. એમનામાં સામ્રાજ્ઞીના બધા ગુણો છે. એ આજ્ઞા કરે એટલે કરવાનું મન થાય છે. શશિબહેન! તમે અદ્ભુત છો.

શશિકલાઃ (હસીને) અદ્દ્ભુત તો તમે છો કે તમારા સદ્દગુણો મારે લીધે છે એમ માનો છો. કુંદનલાલ! આવતે અઠવાડિયે મારો જન્મદિવસ છે, એટલે અમે જુહૂ જવાના છીએ. તમે બધાં પણ ત્યાં આવશો ને? અડધી રાત ત્યાં જ ગાળીશું.

કુંદનલાલઃ જરૂર! ને શિવગૌરીબહેન આવશે ને?

શિવગૌરીઃ ક્યાં? શું છે?

શશિકલાઃ આ સોમવારને આવતે સોમવારે મારો જન્મદિવસ છે. અમે બધાં મારા કાકાના જુહૂના બંગલામાં રાતે મળવાનાં છીએ. તમે આવશો ને? થોડાંક ઘરનાં જ માણસોને બોલાવ્યાં છે.

શિવગૌરીઃ હા, આવીશ. કેમ નહીં? તમારા કાકાએ નાની ઉંમરમાં સારા પૈસા એકઠા કર્યા છે.

કુંદનલાલઃ હા. વીશ વર્ષ પર એ ભીખારી હતા. એનો હાથ પારસમણિ જેવો છે, જેને સ્પર્શે છે તેને સોનું બનાવે છે.

શશિકલાઃ મારા બાપ પણ કહે છે કે ઘણા હોંશિયાર હતા.

કુંદનલાલઃ (ખેદથી) હું ઓળખતો ન હતો.

શશિકલાઃ પણ કુંદનલાલ? હવે તમારે મારા સોલીસીટર તરીકે મારી મિલકતનો હિસાબ કાકા પાસે લેવો પડશે.

કુંદનલાલઃ (ચમકીને) કાકા પાસે હિસાબ! (હસીને) હિસાબ મારી ઓફિસમાં જ છે; કાંઈ વાંધો નથી.

શશિકલાઃ કાકાએ મારે માટે નવું મકાન લીધું. ખબર છે?

કુંદનલાલઃ હા. (ચમકીને) અરે કોણ? આ વિધુ આવી.

[ફિક્કો પડે છે.]

[વિધુમુખી ફિક્કે મોઢે જરાક ઉગ્ર દેખાતી આંખે આવે છે.]

વિધુમુખીઃ તમે અહિંયાં છો કે! (કટાક્ષથી) મને ખાતરી જ હતી; ભૂતનું ઠેકાણું આમલી.

શિવગૌરીઃ (દ્વેષથી હસીને) તમે પણ જાણી ગયાં !

શશિકલાઃ આવો વિધુબહેન ! બેસો. અમે મારા જન્મદિવસની વાત કરતાં હતાં. તમે આવશો ને !

વિધુમુખીઃ (મ્હોમાં) મારું શું કામ છે ? વકીલ સાહેબ છે એટલે બસ. હું તો હોઉં તોએ ઠીક, ને ન હોઉં તોએ ઠીક.

(કુંદનલાલ તેની સામું ધૂરકે છે.)

શિવગૌરીઃ (મજાકમાં) અરે એ તે કાંઈ ચાલે ? તમે શશિબહેનના મિત્ર ને—

વિધુમુખીઃ ના શશિબહેનના મિત્ર તો એ.

[કુંદનલાલ ડોળા કાઢે છે.]

શશિકલાઃ એમ શું કહો છો ! તમે પણ ખરાં જ ને ! કાંઈ ના કહેવાય ?

વિધુમુખીઃ સાડી સત્તર વાર ના. હું કહી કહીને થાકી ગઈ, પણ એમનાથી આજે છ મહિના થયાં કાયદા હાથમાં ન લેવાયા, ને શશિબહેને કહ્યું કે આઠ દિવસમાં તૈયાર.

શિવગૌરીઃ (હસે છે.) લો. આ કાકા આવ્યા. હવે તમારી તકરાર ચુકાવો.

[મનહર શેઠ આવે છે.]

શશિકલાઃ (જરાક શરમિંદી પડી)ના. ના. કાકા ! આ કુંદનલાલને તમે ઘર લીધું તેની વાત હું કરતી હતી. મને પણ થોડા દહાડા જુદા ઘરમાં ગમશે નહીં.

મનહરલાલઃ સ્વતંત્રતા એટલે એકલતા. (હસીને) પછી મારા જેવો ઓશરુ તને પજવવા આવે જ નહીં. કેમ વિધુ, કેમ છે ? આમ ગભરાયેલી કેમ લાગે છે ? વકીલ સાહેબ વઢયા કે શું ?

શશિકલાઃ બધા તમારા જેવા હશે કે વઢતા હશે ?

મનહરલાલઃ અવગણના કરવી તે સારી કે વઢવું તે સારું ?

તને વિધુ! નથી લાગતું કે પોતાનું હોય તેને કોઈ વઢે, પારકાને નહીં?

વિધુમુખીઃ પુરુષ જે કરે તે અમારે તો સારું જ ગણવાનું ને!

મનહરલાલઃ ખરાબ ગણશો એટલે વધારે દુઃખી થશો.

કુંદનલાલઃ ચાલો શેઠ, ત્યારે અમે જઈશું. ચાલ વિધુ! આપણને મોડું થશે.

વિધુમુખીઃ (મનમાં) હા. હવે તો મોડું જ થશે. (બન્ને જાય છે.) ચાલો કાકા! જઈશું.

શશિકલાઃ આવજો વિધુબહેન!

શિવગૌરીઃ આ બે કાંઈ લઢ્યાં લાગે છે.

મનહરલાલઃ હોય! વરવહુ ન લઢે ત્યારે કોણ લઢે? જ્યારે તે એક મટી બે થતાં જાય કે પાછાં ભેગાં થવાનો પ્રયત્ન કરે. જેટલો પ્રણય ગાઢ હોય તેટલા એવા પ્રયત્નો જબરા થાય. એ પ્રયત્નોને આપણે લઢવાઢ કહીએ છીએ.

શશિકલાઃ કાકા! ત્યારે આ શિવગૌરીબહેનની લઢવાઢ ચૂકવી આપો ને.

શિવગૌરીઃ (ગુસ્સામાં જોઈ રહે છે.) મારી લઢવાઢ! મારી લઢવાઢ કોઈ ચૂકવે એમ નથી.

શશિકલાઃ માફ કરો. પણ શા માટે દુઃખ વેઠો છો? કાકાને કહો ને, સમાધાન કરાવી આપશે.

શિવગૌરીઃ (દયામણે મોંએ મનહરલાલ તરફ જોતાં) મારું સમાધાન થાય એવું નથી. હું દુઃખની મારી બહેન, ગમે તેમ જીવન ગાળું છું. તેમાં એવી વાત તમે શા માટે બોલો છો?

મનહરલાલઃ શશી! મૂર્ખ થા મા! (હસીને) જે જુદાં થઈ શકે તેને જુદાં જ રહેવાં દેવાં. એવાં જણ જો જુદાં રહે તો બંને સુખી થાય; ભેગાં થાય તો બંને રૌરવ નરકમાં પડે.

શિવગૌરીઃ કાકા! તમે તો ડાહ્યા ને સમજુ છો.

મનહરલાલઃ તમે લોકો મને ડાહ્યો ગણતા નથી તેમાં જ બધા દુઃખી થાઓ છો.

શશિકલાઃ I am sorry (હું દિલગીર છું.) શિવગૌરી બહેન!

શિવગૌરીઃ (મનહરલાલ તરફ જોતાં) તમે શું જાણો? હું તો કચરાઈ ગઈ છું, બળીજળી થઈ ગઈ છું. મારો તો ભવ બળી ગયો છે.

મનહરલાલઃ (શિવગૌરી તરફ મજાકથી જોતાં) હું સમજી શકું છું.

શિવગૌરીઃ (હસીને) એ તો મને ક્યારનું લાગ્યું છે. તમારા જેવું મને કોઈ હજુ સુધી સમજ્યું નથી.

મનહરલાલઃ શશિ! હવે તમે ફરવા જાઓ છો?

શશિકલાઃ (છાનાંમાનાં કંટાળીને શિવગૌરી તરફ જુએ છે.) હા. વખત મળે તો જાઉં.

શિવગૌરીઃ ચાલો, હવે હું જાઉં જ.

મનહરલાલઃ જશો જ?

શશિકલાઃ આવજો.

શિવગૌરીઃ હા. (જાય છે.)

શશિકલાઃ કાકા! તમે આજે આમ કેમ જોયાં કરો છો?

મનહરલાલઃ (ગાંભીર્યથી) શશી! તું બહુ ખરાબ કામ કરી રહી છે. તેં હાસ્યો વડે ઘર ભાંગવાનું શરૂ કર્યું છે.

શશિકલાઃ (હસીને) કેવી રીતે?

મનહરલાલઃ પૂછે છે શું? તું નથી જોતી ને નથી સમજતી? પેલો કવિ ગાંડો થયો છે; પેલી બિચારી વિધુનું ઘર ભાંગવા માંડયું છે.

શશિકલાઃ કાકા! એમ તે ઘર ભાગતાં હશે!

મનહુરલાલઃ શશી! તું કૌમાર્યવ્રતના આડંબર નીચે હૃદયો સાથે રમી રહી છે. શશી! હૃદય સાટે હૃદય આપવા તત્પર ન હોઈએ તો બીજાનાં હૃદયોને નિરર્થક નિમંત્રણ શા માટે કરવાં?

શશિકલાઃ (ખભા ઊંચકીને) હું ક્યાં કોઈને કહેવા જાઉં છું? બધા મારી પાસે પોતાની મેળે આવે છે.

મનહુરલાલઃ (ડોકું ધુણાવે છે.) શશી! તું વ્યાઘ્રેશ્વરી છે; પુરુષો ને સ્ત્રીઓને ખપ્પરમાં લેવા બેઠી છે.

શશિકલાઃ (ખોટું હસીને) કાકા! કાકા! બહુ ગુસ્સે નહીં થાઓ. મને નવું ઘર તો બતાવો.

[બંને જાય છે.]

[પડદો પડે છે.]

અંક બીજો

—o—

પ્રવેશ બીજો

[સમય: થોડા દહાડા પછી રવિવારે રાતના આઠ. સ્થળ: કુંદનલાલનું દીવાનખાનું. તેમાં ફર્નીચર સારું છે, અને પુસ્તકોભર્યાં કબાટો વિદ્વત્તાની ઝલક આપે છે. એક ટેબલ પર ખડીઓ, કલમ અને પાસે એક નાના ટેબલ પર પડેલા કાગળોના ઢગલા દેખાડે છે કે દીવાનખાનું ને પુસ્તકશાળા બે જુદાં રાખવા જેટલી સમૃદ્ધિ માલિક પાસે છે નહીં. વિધુમુખી સોફા પર બેઠી બેઠી એક કાગળ વાંચે છે. તેની આંખો ચિંતાગ્રસ્ત ને મોઢું સૂજેલું છે.]

વિધુમુખી: (ચિંતાથી ઊંચું જોઈ) કેટલો વખત આમ ને આમ ચાલશે? એમની મૈત્રી વધતી જાય છે, ને મારા ભોગ જાગતા જાય છે. શું કરશે? મને છોડી દેશે? કાઢી મૂકશે? છોકરાનું શું થશે? (આંસુ લૂછે છે.) શું કરું? ક્યાં જાઉં? કોને કહું? દહાડે દહાડે એમના ધંધામાંથી પણ એમનું ચિત્ત ઊઠતું જાય છે ... હું કહું છું તેની પરવા નથી. હું રાતે રડ્યા કરું છું તે પણ જોતા નથી. (નિસાસો મૂકી) ઓ પ્રભુ! આ શું થવા બેઠું છે? (ટેબલ પર પડેલી ચિઠ્ઠી વાંચે છે.) 'મારા વહાલા કુંદનલાલ! હું રાતના સાડા આઠ વાગે આવીશ. એકલા રહેજો...' (ચિઠ્ઠી ફેંકી દઈ) દહાડામાં કેટલીયે વાર મળ્યા હશે, અને હજી રાતના સાડા આઠ વાગે એકલાં મળવાનું બાકી છે! આ બેશરમ છોકરીને કોઈ વારતું પણ નથી...(હોઠ પીસી) એવું થાય છે કે એનો જીવ લઉં... શું કરું!

શિવગૌરી: (આવીને) વિધુબહેન છે કે?

વિધુમુખી: (ચિઠ્ઠી સંતાડીને આંસુ લૂછે છે.) શિવગૌરીબહેન! આવો, આવો. અત્યારે ક્યાંથી?

શિવગૌરીઃ હું અહીંયાંથી ઘેર જતી હતી તે થયું કે લાવ વિધુબ્હેનને મળતી જાઉં. કેમ, તબિયત નથી સારી કે શું?

વિધુમુખીઃ (પ્રયત્ન કરીને) ના, સારી છે. તમે કેમ છો?

શિવગૌરીઃ (હસીને) મને કયો વાઘ ખાવાનો છે? કાલે તમે પેલીના જન્મદિવસના ઉત્સવમાં જવાનાં છો કે?

વિધુમુખીઃ મારું જવાનું નક્કી નથી.

શિવગૌરીઃ (અકળાઈને) શું કરું કે કાકાને ખરાબ લાગે, નહીં તો મને એ છોકરી પર એવો કાળ ચઢે છે કે એના મોં સામું ન જોઉં. છે ચાર આંગળની, પણ કાંઈ નફટાઈ છે! વિધુ બહેન! ખોટું લગાડશો નહીં. પણ પુરુષો જોડે કેમ વર્તે છે મારા બાપ! એના કાકા પણ કાંઈ કહેતા નથી.

વિધુમુખીઃ ફટવી મૂકી છે. હવે કોણ કહે?

શિવગૌરીઃ તમે મારાં બહેનપણી છો એટલે તમને કહેવું એ તો મારી ફરજ છે. પણ કાલે હું બેઠી હતી ને કુંદનલાલ જોડે કેમ વાતો કરતી હતી? માફ કરજો. વિધુ બહેન! તમને હું માડીજાયાં બહેન જેવાં ગણું છું, એટલે કહેવાઈ જાય છે. પણ તમે પણ કોણ જાણે કેમ વેઠી રહ્યાં છો? હું હોઉં તો ન વેઠું.

વિધુમુખીઃ (સાશ્રુ) બહેન, બીજું શું કરીએ? હું જોઉં છું (રડી પડે છે.), પણ શું કરું? મારા હાથ હેઠા પડ્યા છે.

શિવગૌરીઃ (મિઠાશથી) હિંમત રાખો, વિધુ બહેન! એ તો તમે મારે ત્યાં એને લઈ આવ્યાં ત્યારથી જ એને હું પારખી ગઈ છું. તમે એને તે શું જોઈને લઈ આવ્યાં?

વિધુમુખીઃ (રડતે રાગે) બહેન! એમણે કહ્યું એટલે ના ન કહેવાઈ. મને તો એનું મોં ગમતું નથી. પણ શું કરું? (હાથ મસળે છે.)

શિવગૌરીઃ કાલે બેસીને કાંઈ વાતો કરે, ને હસે, ને આંખો નચાવે. કુબ્જાની રીતભાત એવી છે! હું તો રહી તમારી સખી એટલે મારી તો આંખોમાં ઝેર આવ્યું. ને આખા ગામની પાછી પટલાઈ!

મને પૂછે છે કે હું મારે સાસરે કેમ નથી જતી! જાણે એ ખવડાવતી હોય તેમ! મારો તો એવો મિજાજ ગયો કે જાણે એની જીભ જ ખેંચી નાંખું. મને કહ્યું એ તો હવે ઠીક છે, પણ આ તમારા સંસારનું શું થવા બેઠું છે? તમે જરા કુંદનલાલને કહો તો ખરાં.

વિધુમુખીઃ (નિરાધારીથી) શું કહું?

શિવગૌરીઃ અરે પણ આ તે દેખી ખમાય! તમારું દુઃખ જોઈ મારું તો હૈયું ભડકે બળે છે.

(વિધુમુખીના વાંસા પર હાથ મૂકે છે.)

વિધુમુખીઃ શું કરવું! પુરુષ કાંઈ વાર્યો કરે એમ છે! વિચાર કરી કરીને હું તો મુંઝાઈ ગઈ છું. શિવગૌરીબહેન! મારા હાથમાંથી તો આખો સંસાર સરી જતો હોય તેમ લાગે છે. સહન કર્યા સિવાય બીજું શું થાય?

શિવગૌરીઃ (ડોળા ફાડીને) હું હોઉં તો ન સહન કરું. પુરુષોને હૈયાં, ત્યારે આપણને નહીં? હા ભાઈ! આપણી પાસે આપવાનાં ને લેવાનાં એક જ કાટલાં.

વિધુમુખીઃ મને પણ સામું પડવાના બહુ વિચાર થાય છે, પણ બહેન! નાચી ખૂદીને પગ સામું જોવું પડે છે. પુરુષો કરે તે બધું કાંઈ સ્ત્રીઓથી થાય?

શિવગૌરીઃ વિધુબહેન! આ બોલો તમારા મોઢામાં શોભે? આ બધાનો એક જ ઉપાય છે. તે એક કહે તો આપણે બે કહીએ!

વિધુમુખીઃ તમે તે દહાડે શઠમ્ પ્રતિ શાઠ્યમ્ કહ્યું હતું તે તો યાદ છે. પણ શિવગૌરીબહેન! મેં બાલપણથી એમની પૂજાસેવા કરી—(કાને હાથ દઈ) ના, ના. એ મારાથી કેમ થાય? હાથમાંથી જશે તો એમનાં સ્મરણો પર જીવીશ, એનું ઘર ને છોકરાં સાચવીશ. એ જાત બગાડે, મારાથી એવો વિચાર કેમ કરાય?

શિવગૌરીઃ (હિંમતથી) તમારાં જેવાં જ પેલી જેવીને રસ્તો સરળ કરી આપે છે. તમે કુંદનલાલની સેવા કરો, ને એ બીજીની

સેવા કરે ! મારાથી તો ભાઈ, એવું ન સહેવાય. હું તો તરત કાંઈ રસ્તો કાઢું. વિધુબહેન ! ગરીબ થશો તેટલાં લોકો કનડશે.

વિધુમુખીઃ તમારી વાત ખરી છે બહેન ! (વિચાર કરે છે.)

મોતીરામઃ (આવે છે.) કેમ બહેન ! તું આવે છે કે નહીં ? તારી ત્રણ મિનિટની તો ત્રીશ થઈ મારે રાતે ડયુટી પર જવું છે.

વિધુમુખીઃ (ઊભી થઈ) આવો. મોતીરામભાઈ ! બેસો.

મોતીરામઃ અરે શું બેસું વિધુબહેન ? મારે જવાનો વખત ક્યારનો થઈ ગયો છે.

શિવગૌરીઃ ચાલો આવી. (ઊઠે છે.)

વિધુમુખીઃ (એકદમ) શિવગૌરીબહેન !

શિવગૌરીઃ (લાડથી) કેમ બહેન ?

વિધુમુખીઃ આખી રાત મોતીરામભાઈ નોકરી પર જશે ?

શિવગૌરીઃ હાસ્તો.

વિધુમુખીઃ (એકદમ નિશ્ચય પર આવી) એક કામ ન કરો ? અહીંયાંથી કોઈ પૂછવા આવે તો એટલું નહીં કહો કે નાટકમાં ગયા છે ?

શિવગૌરીઃ (હસતાં) કેમ ?

વિધુમુખીઃ (સાશ્રુ નયને) એટલું કરો ને. મોટી મહેરબાની.

શિવગૌરીઃ (હસીને) વારુ. ભાઈ ! ચાલો.

મોતીરામઃ વિધુબહેન, જાઉં છું.

વિધુમુખીઃ આવજો ભાઈ. (શિવગૌરી ને મોતીરામ જાય છે.) (આંખે હાથ દઈ ને) અરે ભગવાન ! અરે ભગવાન ! આખરે મારી આ સ્થિતિ ! મન, વાણી ને કર્મે જે ચળી નથી તેની આ દશા ! અરે બાઈ ! તારું મેં શું બગાડયું ! પૂર્વ જન્મની તું વેરણ ક્યાંથી પાકી ? (રડે છે,) ને આમ કરું ને સફળ ન થાઉં તો ? છેક પરવારી જાઉં. પુરુષ પોતે બીજીનો થાય, પણ સ્ત્રી બીજાની થાય એ કલ્પી ન શકે અને માફ પણ ન કરે. તો શું

કરવું ?... સ્ત્રીસમાનતા ! ઓ પ્રભુ ! ઓ પ્રભુ ! સમાનતા એટલે પુરુષો અને સ્ત્રીઓનાં આવાં સહજીવનો ! ને સાથે સાથે મારા જેવીના ભોગ ! (રડે છે.) આ જ રસ્તો છે, બીજો રસ્તો નથી ? (કુંદનલાલનો અવાજ આવે છે) આવ્યાં કે શું ? સાથે કોઈ લાગે છે. (આંસુ લૂછે છે. જોઈને) એ જ આવી છે ને ! (હોઠ કરડી સ્વસ્થ થાય છે. કુંદનલાલ ને શશિકલા આવે છે.)

કુંદનલાલ: વિધુ ! શશિબહેન આવ્યાં.

શશિકલા: કેમ વિધુબહેન ?

વિધુમુખી: (સાંભળ્યું ન હોય તેમ) અત્યારે જમવાના નહીં હો.

કુંદનલાલ: વિધુ ! શશિબહેન બોલાવે.

વિધુમુખી: તમે જમીને આવ્યા છો કે જમવાના છો ?

કુંદનલાલ: જમીને આવ્યો છું.

વિધુમુખી: મેં પણ જમી લીધું છે. (ગુસ્સામાં ચાલી જાય છે.)

શશિકલા: વિધુબહેનની તબિયત ઠીક નથી લાગતી.

કુંદનલાલ: જરા હમણાં ચિત્ત વ્યગ્ર રહે છે. બોલો શશિબહેન ! શું કહેવાનાં હતાં ? બેસોની.

શશિકલા: (બેસીને) કુંદનલાલ ! કાલે સવારે આઠ વાગે કાકા મારી મિલકત મને સોંપવાના છે.

કુંદનલાલ: હા. મને કાકાએ ચિઠ્ઠી લખી હતી.

શશિકલા: તે વિશે હું એમ કહું છું કે તમારા મોટા ભાગિયા ગુલાબદાસને કાકાના સોલીસીટર તરીકે બોલાવજો, ને તમે મારા સોલીસીટર તરીકે કામ કરજો.

કુંદનલાલ: એમ કરવું જરૂરનું છે ?

શશિકલા: (ધીમેથી) હા. મારે મારો સોલીસીટર જુદો રાખવો છે. તમને કાંઈ વાંધો છે ?

કુંદનલાલ: (હસીને) મને ? તમારા સોલીસીટર થતાં વાંધો ? I shall be delighted (મને આનંદ થશે.) પણ એની જરૂર શી ?

શશિકલાઃ કુંદનલાલ! મારા મનમાં એક વહેમ છે.

કુંદનલાલઃ શો?

શશિકલાઃ (રોફથી) મારા બાપાના ધંધા સંબંધી જ્યારે પૂછું છું ત્યારે કાકા વાત ઉડાવે છે, એટલે મારે બધું એક વખતે જ ચોખ્ખું કરી દેવું છે. હું એમ નથી કહેતી કે કાકા અપ્રમાણિક માણસ છે. પણ મારા બાપનો કેટલો ભાગ હતો, એની મૂડી કેટલી હતી, એની મિલકત કેટલી હતી, તે બધું મારે બરોબર જોવું તો જોઈએ ને. અત્યારે હું મારા બાપાનો દીકરો હોઉં તેવો મને બધો હિસાબ આપવો જ જોઈએ. આપણે બગાડવું નથી, પણ હક તે તો હક.

કુંદનલાલઃ હા. હા. ખરી વાત છે. મેં પરમ દહાડે અમારા ચોપડા જોયા હતા. આજથી સત્તર વર્ષ પર અમારી પેઢીના ચોપડામાં તમારું ખાતું છસો રૂપિયા જમે કરી મનહર શેઠે ખોલ્યું અને પછી અવારનવાર એમાં પૈસા એ ભર્યા જતા હતા.

શશિકલાઃ એવી જ બધી વહેમની વાત છે. એ પૈસા શામાંથી આવ્યા? એમનો મારે પૈસો જોઈતો નથી. પણ–પણ મારા એક પૈસાનો હિસાબ જતો કરવો નથી. કાકા જોડે મારે વ્યવહાર સીધો રાખવો છે. કાલે મારે ધંધો કરવો હોય તો સઝ પડે.

કુંદનલાલઃ (પ્રશંસાગ્રસ્ત બનીને) ખરી વાત છે. ખરી વાત છે. You are wonderful (તમે અદ્ભુત છો.) શશિબહેન! તમે ભલા ભલા મરદોને હંફાવો એમ છો.

શશિકલાઃ મને કોઈ નિર્બલતાનો અવતાર ગણે એ મને જરા નથી ગમતું.

કુંદનલાલઃ મનહરશેઠ સ્ત્રીઓને સદાયે નિર્બળ જ ગણે છે.

શશિકલાઃ એ જ એમની ખોડ છે. માટે કુંદનલાલ! કાલે ગુલાબદાસને બોલાવતા આવજો. અને મારું કામ તમારે કરવાનું ને મારો હિસાબ તમારે લેવાનો. થશે ને?

કુંદનલાલઃ જરૂર! જરૂર! શશિબહેન, તમારે અડધે શુકને હું હાજર છું.

શશિકલાઃ મને કાકા પર અવિશ્વાસ જરાયે નથી. પણ મારું હિત મારે જ સંભાળી લેવું જોઈએ.

કુંદનલાલઃ That's right. You are wonderful! (તદ્દન ખરી વાત. તમે અદ્દ્ભુત છો.)

શશિકલાઃ ત્યારે હું જાઉં છું. (ઊઠે છે.)

કુંદનલાલઃ હું કાલે સવારે આઠ વાગે આવીશ. શશિબહેન! આગળથી અભિનંદન આપું કે?

શશિકલાઃ ના. લગનનાં ગીત લગને જ ગવાય. Good night.

કુંદનલાલઃ Good night.

[શશિકલા જાય છે.]

કેવી અદ્દ્ભુત છે! કાવ્યમયતાનાં ઊંચામાં ઊંચાં ઉડ્ડયનોથી વ્યવહારની કપરામાં કપરી આંટીઘૂંટીઓ એને મન રમત છે. Wonderful! (અદ્દ્ભુત!) (આંખમાં અમી લાવી જોઈ રહે છે.) ખરેખરી નવી સ્ત્રી!

(છાપું લઈ વાંચે છે. વિધુ આવે છે ને એક ખુરશી પર બેસે છે. તેના હોઠ ગુસ્સામાં ભીડાયા છે.]

કુંદનલાલઃ (છાપું જોરથી વાળી દેતાં) વિધુ! તારી આ જાતની રીતભાત મને બિલકુલ પસંદ નથી.

વિધુમુખીઃ (જરાક ગુસ્સામાં) કઈ જાતની?

કુંદનલાલઃ આજે શશિબહેનને તેં આવકાર પણ નહીં દીધો!

વિધુમુખીઃ (બેદરકારીથી) હું શું કરવા દઉં? મારે કશે ઓછાં આવ્યાં હતાં?

કુંદનલાલઃ મારા જે મિત્રો આવે તેને તારે આવકાર આપવો જોઈએ.

વિધુમુખીઃ મારા મિત્રો આવે તેને હું આવકાર દઉં; મારા શત્રુઓને શા માટે દઉં?

કુંદનલાલ: (અધીરાઈથી)શનુ ! શશિબહેનને તારું શું બગાડયું છે?

વિધુમુખી: (ઊભી થઈ જઈ, ગુસ્સાથી કાંપે છે.) શું બગાડયું છે પૂછો છો ? શું નથી બગાડયું ? પૂછો તમારી જાતને ! રોજ ઘેર આવતા હતા તે હવે તેની પાસે જાઓ છો ! રોજ મને ફરવા લઈ જતા, હવે તેની સાથે જાઓ છો ! તમને જ એ લેવા બેઠી છે, પછી મારું રહ્યું શું ? મારાં આટલાં વર્ષનું કરેલુંકારવેલું પાણીમાં ગયું. (રડી દે છે ને ડ્રુસકાં ભરે છે.)

કુંદનલાલ: (ગુસ્સામાં) ગાંડી થઈ છે, ગાંડી. આટલું ભણી, આટલું અનુભવ્યું, પણ મૂરખની મૂરખ રહી. શશિબહેન તે કાંઈ સામાન્ય સ્ત્રી છે ? એ તો દેવી છે.

વિધુમુખી: (ડ્રુસકાં લેતાં) એવી દેવીઓ કોણ જાણે ક્યાંથી પાકી ઊઠીઓ છે કે પારકા પુરુષોને કબ્જે કરવા બેઠી છે ?

કુંદનલાલ: શશિબહેન કબ્જે કરે ! વિધુ ! તું આ બોલે છે ને મને અકળામણ ઊઠે છે. એની સાથે તે મારે ઘર માંડવું છે ? એની મૈત્રી મારું જગત ઉજાળી રહી છે, મારા હાથમાં નવું બળ પ્રેરી રહી છે. હું હતો તે નથી રહ્યો. પણ તારે ને મારે—

વિધુમુખી: (ડ્રુસકાં ચાલે છે.) તમે હતા તે નથી રહ્યા તે હું જાણું છું. મારું મોઢું નથી ગમતું ને મારી વાતો અકારી લાગે છે.

કુંદનલાલ: (રોફથી) તું મારા સ્થૂલ જીવનની સહચરી છે; શશિબહેન તો દૈવી જીવનની જ્યોત છે—

વિધુમુખી: (આંસુ લૂછીને) હવે હું પણ કોઈ શશિભાઈ શોધી કાઢીશ—કોઈ મારા દૈવી જીવનની જ્યોતિ—જોજો ને ત્યારે તમને ખબર પડશે.

કુંદનલાલ: (ગુસ્સામાં) વિધુ ! શું એવું ગાંડા જેવું બોલે છે ને શશિબહેનની પવિત્ર મૂર્તિને કલંકિત કરે છે !

વિધુમુખી: હા. કેમ નહીં ? મારો જીવ જાય છે તેનું કાંઈ નહીં ને એ બાઈ સાહેબની પવિત્ર મૂર્તિ કલંકિત થાય છે ! મોઈ, કોઈને

મરણી પણ જતી નથી કે પીડા ટળે.

કુંદનલાલઃ (ઊભા થઈ જઈને) ખબરદાર! એને માટે એક પણ અપમાનભર્યો શબ્દ કાઢ્યો છે તો! તારે આવે તે કર!

વિધુમુખીઃ હા. હા. હું મને ગમે તેમ કરવાની. મેં પણ મારા દૈવી જીવનની જ્યોતિ શોધી કાઢી છે. મને પણ તમારી પરવા નથી. (મુસકાં ખાય છે.)

કુંદનલાલઃ જો, ઓના હક્કો પાછા આવ્યા કે?

વિધુમુખીઃ (હોઠ પર હોઠ પીસી) હા, હા. તમે દિવ્ય જ્યોતિ ઢૂંઢો ને અમે બેસી રહીએ? આટલાં વર્ષો તમારી ભક્તિ કરી તેમાં અમારો હિસાબ નથી. જ્યાં અમારો હિસાબ પડશે ત્યાં જોઈશું.

કુંદનલાલઃ (હસીને) ડરાવતી હશે? જા, થાય તે કર!

વિધુમુખીઃ (રડતી જાય છે.) વારુ! વારુ! વારુ! તમે પણ સ્વતંત્ર ત્યારે હું પણ સ્વતંત્ર. (ચાલી જાય છે.)

કુંદનલાલઃ આ બૈરીથી તોબા. પોતાની અને શશિબહેનની વચ્ચે ફેર જ જોઈ શકતી નથી. આંધળી! એક પાર્થિવ–બીજી સ્વર્ગીય! એને અદેખાઈનું શું કારણ મળે છે તે સમજાતું નથી. જે જીવનનો આસ્વાદ શશિબહેન જોડે મળે છે તે એની દુનિયામાં કલ્પ્ય પણ નથી.

[દુર્લભરામ ને ઇંદ્રજિત આવે છે.]

દુર્લભરામઃ (આવીને) અરે વકીલ સાહેબ, છો કે? વકીલ સાહેબ!

કુંદનલાલઃ કોણ દુર્લભરામ? આવો! કોણ માસ્તર? કેમ છો?

ઇંદ્રજિતઃ (દયામણે અવાજે) સારો છું.

દુર્લભરામઃ કેમ, પછી કાંઈ થયું કે?

કુંદનલાલઃ હા. શિવગૌરી જુહૂ આવવાની છે.

દુર્લભરામઃ તમે ક્યારે જશો તે તો બોલો.

કુંદનલાલઃ અમે રાતના સાડા આઠે શેઠના જુહૂના બંગલે જઈશું. પછી ત્યાં જ બારેક વાગતાં સુધી ફરવાના છીએ. એમાં તમને વખત મળશે. (હસીને) કેમ માસ્તર, હિંમત ચાલશે ને?

ઇંદ્રજિતઃ (ધીમે રાગે) હા.

દુર્લભરામઃ અરે, જરા હા તો જોરથી ભણી મર. પોચકાં મૂકે છે, કાંઈ પોચકાં મૂકે છે. જાણે હું મારી બૈરી ઉપાડી લઈ જવા આવ્યો.

કુંદનલાલઃ પછી શું થશે તે મને સમજાતું નથી.

દુર્લભરામઃ અરે મારા શેઠ! તમે પણ ગામને ગભરાવો એવા છો તો! થઈ થઈને શું થવાનું છે? તમારી વકીલની રીત જ એવી!

કુંદનલાલઃ કેટલી મોટર રાખી છે?

દુર્લભરામઃ એક મોટરમાં બે પઠાણો ને ઇંદ્રજિત. બીજી મોટરમાં દૂર હું ને વલ્લભરામભાઈ બેસી રહીશું. ઇંદ્રજિત ઉપાડીને લાવશે કે એ વાંદરે બહારોબહાર આગગાડીમાં. પછી જખ મારે છે. કેમ ઇંદ્રજિત?

ઇંદ્રજિતઃ (ધીમેથી) ખરી વાત.

કુંદનલાલઃ વારુ. ફત્તેહ કરો. માસ્તર! હિંમત રાખો, હિંમત રાખો. બધાં સારાં વાનાં થશે.

ઇંદ્રજિતઃ (બબડે છે.) હા. હિંમત રાખો, હિંમત રાખો.

દુર્લભરામઃ (ચાળીને) શું હિંમત રાખો, હિંમત રાખો! જરા ધાંટો કાઢીને તો બોલ. ચાલ! ચાલ! તારો સંસાર કોણ જાણે કેમ ચાલવાનો છે? સાહેબજી.

[વિધુમુખી બહાર જવાનાં કપડાં પહેરીને દાખલ થાય છે.]

કુંદનલાલઃ (ચકિત થઈને) વિધુ! (દુર્લભરામ ને માસ્તર ડોળા ફાડી જોઈ રહે છે.)

વિધુમુખીઃ (રોફથી) શું છે?

કુંદનલાલઃ (ગુસ્સામાં) ક્યાં જાય છે?

વિધુમુખીઃ (બેદરકારીથી) નાટકમાં.

કુંદનલાલઃ (ગભરાઈને) ક્યાં? કોની સાથે?

વિધુમુખીઃ (રોફથી) હજી મેં નક્કી કર્યું નથી.

[ચાલી જાય છે. કુંદનલાલ સ્તબ્ધ બનીને, દુર્લભરામ મનકભરી આંખે ને માસ્તર વિસ્મિત થઈને જોઈ રહે છે.]

કુંદનલાલ: (જેમ તેમ કરતાં સભ્ય બનીને) ચાલો સાહેબજી.

દુર્લભરામ: (હસીને) વકીલ સાહેબ! અમારું ઘરડાનું, બાબાપ! જરા સાંભળો. અમે વરસ વેચ્યાં નથી.

કુંદનલાલ: શું?

દુર્લભરામ: તમે ભણેલા અને અમે મૂરખ. શું કહીએ? પણ બાબાપ! બૈરીને ખીલે બાંધવી સારી. ચાલ ઇંદ્રજિત, ચાલ.

[દુર્લભરામ અને ઇંદ્રજિત જાય છે.]

કુંદનલાલ: (સ્વગત.) એ ક્યાં ગઈ? (બારણાની બહાર જોઈ આવે છે.) નથી. (બારીએ જુએ છે.) ક્યા ગઈ? અત્યારે? નાટકમાં? કોની જોડે? એકલી? (હાથ પર હાથ પછાડી) આ બૈરીઓથી તોબા. જંપીને રહેતી નથી ને રહેવા દેતી નથી. બાઈ સાહેબને ખોટાં લાગ્યાં કે ચાલ્યાં નાટકમાં! આ આજકાલની સ્ત્રીઓ કોણ જાણે કેવીયે પાકી છે કે સીધો સીધો ઘરસંસાર ચલાવાતો જ નથી. (કચવાઈને આમતેમ ફરે છે.) જરા જરામાં ખોટું લાગે એ સંસાર કેમ ચાલે? હવે શશિબહેન જેવાની અદેખાઈ થઈ છે. કેવી મૂર્ખાઈ! કોઈ શશિબહેનની અદેખાઈ કરે? બંનેનાં નભોમંડલ જુદાં ત્યાં સરાસરી શી?

[થોડી વાર પાછો ફરે છે.]

પણ એ ગઈ ક્યાં? આમ કેમ ચાલે? મને પૂછ્યા વગર મને ત્યારે ચાલી જાય એ તે કાંઈ રીત? શું આ તે ઘર છે કે કોલેજની બોર્ડિંગ? આ રીત અટકાવવી પડશે. આનું નામ સ્વાતંત્ર્ય કે સ્વચ્છંદ? પતિની અનગણનામાં જ બધું સ્વાતંત્ર્ય આવી ગયું? (થોડી વાર ફરે છે) રામા! રામા!

રામો: (આવીને) કાય આહે શેઠ!

કુંદનલાલ: બાઈ કુઠે ગેલી?

રામો: માલા ઠાઉક નાહીં. (જાય છે.)

કુંદનલાલઃ Oh the stupid woman ! (મૂર્ખ સ્ત્રી !) મને [illegible] કે મને રંજાડવા ઢોંગ કરે છે. આમ તે એકલી ક્યાંય જાય [illegible]; સુશીલ વિધુ અત્યારે પરપુરુષ જોડે બહાર જાય નહીં. એવું કોઈ દિવસ એ કરે ? ગાડી બોલી. આવી કે શું ? (બારીએથી જુએ છે.) ગાડી ચાલી ગઈ. હમણાં આવશે. મને લાગે છે કે મને પજવવાનો ઢોંગ માંડ્યો છે. (પેપર વાંચે છે.)

[પેપર થોડી વારે ફેંકી દે છે અને ચમકીને ઊંચું જુએ છે.]

આત્મઘાત કરવા તો નહીં ગઈ હોય ? આત્મઘાત ! હા. અદેખાઈના માર્યાં સ્ત્રીઓએ શું નથી કર્યું ? શું કરું ? આજે એનો પિત્તો ઊછળ્યો હતો. વિધુ...વિધુ આટલાં વર્ષના અનુભવ પછી તને એટલો બધો અવિશ્વાસ આવ્યો ? આ શું સૂઝ્યું ? (ટેલીફોન લે છે) પોલીસ સ્ટેશન પર ખબર કરું...પણ ના, નાટકમાં ગઈ હોય તો કાલે મારો ફજેતો થાય...નાટકશાળામાં કેમ કરી તપાસ કરું ? કેટલે ઠેકાણે જાઉં ? ઓ વિધુ ! વિધુ ! આ શું સૂઝ્યું ! (વાળ પીંખે છે.) મોતીરામને ખબર કરું. એ તરત તપાસ કરશે. (ટેલીફોન કરે છે.) મોતીરામ ! મોતીરામ છે ?...કોણ શિવગૌરી બહેન...હા... એ તો હું કુંદનલાલ. વિધુ તમારે ત્યાં આવી છે ? વિધુ આવી હતી ? ક્યાં ગઈ ? મોતીરામ જોડે નાટકમાં......મોતીરામ જોડે ? તમે નથી ગયાં ? એ બે જ જવાનાં હતાં ?...I see (સમજ્યો.)...વારુ, માફ કરજો...કયો નાટક ?...ખબર નથી ? વારુ...thanks (આભાર થયો.) (ટેલીફોન મૂકી દે છે.)

મોતીરામ જોડે ! (ડોળા કાઢીને) હવે સમજાયું...સમજાયું... હમણાં હમણાં એ પણ ત્યાં જાય છે ને મોતીરામ પણ અહીંયાં બહુ આવે છે. (વિચાર કરીને) હું અન્યાય કરું છું. દશ વર્ષનો વિધુનો મને અનુભવ છે. એ કોઈ પણ એવું કરે નહીં. એનો આત્મા વિશુદ્ધ છે. તે દહાડે એક જણે જરાક મશ્કરી કરી હતી ને એનો આત્મા કંપી ઊઠ્યો હતો. હું જરા અધીરો છું. સ્ત્રીઓના પર એટલો વિશ્વાસ ન

મુકાય ? લાવ જરા વાંચું. (સોફા પર સૂઈને વાંચવા માંડે છે.) શશિબહેન અદ્ભુત છે. એની આંખમાં તેજ કેવાં ચમકે છે!

[આંખો મિચાઈ જાય છે. બાર વાગે છે ને તે જાગે છે ને ચમકે છે.]

વિધુ ! વિધુ ! વિધુ નાટકમાં ગઈ મોતીરામ જોડે ! એ ધગડાનો એને વિશ્વાસ કેમ આવ્યો ? કોઈ જુએ તોયે શું કહેશે ? આ અર્વાચીન સ્ત્રી ! ધણી ઘેર ખાય ઝોકાં ને પોતે જાય નાટકમાં. શું થવા બેઠું છે ? (પાછો સૂઈ જાય છે ને બે વાગે ઊઠે છે.)

વિધુ ! વિધુ ! (ઊઠે છે.) હજી નહીં આવી ? કેટલા વાગ્યા ? બે ! ઘડિયાળ ચાલે છે ? (કાને ઘડિયાળ ધરે છે.) નાટક તો બંધ થઈ ગયો હશે. ક્યાં ગઈ? (હોઠ પીસે છે.) મોતીરામ જોડે નાસી ગઈ? (ડોળા કાઢે છે.) મોતીરામ જોડે ક્યાં રખડતી હશે? વિધુ રખડેલ ! (વાળ પીંખે છે.) વિધુ મને છોડીને ચાલી ગઈ ! શશિબહેનને લીધે ? શું આ પ્રમાણે એ સમાનતા બતાવે છે ? હું કરું તે એ કરવા માગે છે એમ ? હરામખોર ! (મોતીરામને ટેલીફોન કરે છે.)

No reply ! શું થયું છે ? (ટેલીફોન મૂકી દે છે.) મારી સ્ત્રી– મારાં છોકરાંની માતા કુલટા ! વિધુ કુલટા ! (વાળ ખેંચી ફરે છે) આવે તો હું મારી જ નાખું. આવી સ્ત્રીને હું ઘરમાં રાખું ? ખવડાવી પીવડાવી કેળવી તે આખરે આ પરિણામ લાવવા માટે ? આનું નામ સ્ત્રીના હક્કો ?...Stupid woman ! (મૂર્ખ સ્ત્રી !) તું એમ ધારે છે કે હું શશિબહેન જોડે નિર્મળ મૈત્રી સેવું છું માટે હું આવું સહીશ ? પરસ્પર્શથી તારા દૂષિત હાથ મને કે તારાં છોકરાંને અડવા દઈશ ? કુલટા ! (આક્રંદ કરે છે.)

વિધુ ! આખરે તું પણ નિમકહરામ નીકળી ? વિધુ નિમકહરામ ? હું કલ્પી શકત નહીં..................ત્રણ થવા આવ્યા ! નાસી ગઈ ! હવે નહીં આવવાની ! મેં એને સતી ધારી હતી. કુલટા ! મારો સંસાર ખેદાનમેદાન કર્યો. (ઊંધું ઘાલી પડે છે, થોડી વારે

ઘંટડી વાગે છે.) એ આવી ! ઉઘાડું. (જઈને ઉઘાડે છે. વિધુ તોરમાં આવીને અંદર ચાલી જવા લાગે છે.)

કુંદનલાલ: (ઉગ્રતાથી) વિધુ !

વિધુમુખી: (ફિક્કે ને સૂજેલે મુખે) કેમ ?

કુંદનલાલ: (ક્રોધથી) ક્યાં ગઈ હતી ?

વિધુમુખી: નાટકમાં.

કુંદનલાલ: આ તો ત્રણ વાગ્યા છે.

વિધુમુખી: (ખંખારીને) ગમે ત્યાં ગઈ હતી. તમારે શું ?

કુંદનલાલ: મારે શું ? મારે શું ? કમજાત !

વિધુમુખી: (ગૌરવથી) તમે મારા સ્થૂળ દેહના સહચર છો.

કુંદનલાલ: (ગાંડા જેવો) બોલ કોની સાથે ગઈ હતી ?

વિધુમુખી: મારા દિવ્ય જીવનની જ્યોતિ સાથે. (ગૌરવથી ચાલી જાય છે.)

કુંદનલાલ: (પાછળ દોડે છે. વિધુ બારણું બંધ કરી દે છે.) મારું જીવન ભ્રષ્ટ કર્યું, મારો સંસાર ભ્રષ્ટ કર્યો...ઓ...! ભગવાન ! (સોફા પર પડે છે.)

[પડદો પડે છે.]

અંક બીજો

પ્રવેશ ત્રીજો

[સમય—બીજે દહાડે એટલે શશિકલાની જન્મતિથિને દહાડે સવારના સાડા સાત.

સ્થળ—મનહરશેઠના મુંબઈના બંગલાના વરંડા પરનો ઓરડો. તેમાં મહેગોની રંગનું સાદું ફર્નીચર છે; ભીંત પર હિમાલયનાં શિખરોનાં ચિત્રો છે. સામું દરિયો દેખાય છે, ને દૂર દીવાદાંડી પ્રકાશમાં એકલવાયી અલ્પતા પામી રહી છે.

ગૌરીશંકર પગ પર પગ ચઢાવીને બેઠા છે ને હસતે મોઢે દરિયા સામું જોઈ રહ્યા છે ને બબડે છે.]

ગૌરીશંકરઃ (સ્વગત) દેવાંગનાના દિવ્ય તેજની એ અધિકારી છે. (આંખો મિચે છે.) એ ચાલે છે ને બ્રહ્માંડ ડોલે છે... ને પ્રાણ રસબ્રહ્મમાં હીંચે છે. એની જન્મતિથિ...વિશ્વમાં આજે નવ વસંત મહોરી છે...એની જન્મતિથિ ! (આંખો મિચી હસે છે.)

શશિકલાઃ (એકદમ કૂદતી આવીને.) કેમ છો ? ગૌરીશંકર ? Good morning. (સાહેબજી.)

ગૌરીશંકરઃ (હસીને ઊઠે છે.) શશિબહેન ! આજે મારાં અભિનંદન ! સહસ્ર અભિનંદનનાં પુષ્પો તમારે ચરણે ! હું જ પહેલો છું ને ?

શશિકલાઃ (હસીને)ના, પહેલી તો હું. મેં આજે ઊઠીને આરસીમાં મારી જાતને અભિનંદન આપ્યાં. પછી તમે. બેસો !

ગૌરીશંકરઃ ના. મારે ટ્યુશન આપવા જવું છે. કાલથી તમારા બંગલામાં તમારી આ પીક્ષ. આ ઘરમાં મારો આત્મા પાર્થિવ શૃંખલા-માં બંધાયેલો રહે છે...(જોઈ રહે છે.) સુભગે, તમે રાણી સમાં સત્તાશીલ ને દેવી સમાં પ્રેરણાવાહી છો.

શશિકલાઃ તમે આજે પ્રશંસા કરવાની ધૂનમાં છો.

ગૌરીશંકરઃ પ્રશંસા શબ્દ ક્ષુદ્ર લાગે છે. 'વિશ્વમાં વ્યાપી આજ વસંત' જેવું લાગે છે. ચાલો હું જાઉં છું.

શશિકલાઃ thank you ! (આભાર.) રાતના આવજો.

ગૌરીશંકરઃ હું બારોબાર આવીશ. મોટર કરતાં ચંદ્રિકામાં વિહરવાથી મિલનનો તલસાટ —

શશિકલાઃ ગૌરીશંકર, તમે અત્યારે ઘણા કાવ્યમય થઈ ગયા છો. આવજો ! (ગૌરીશંકર જાય છે.) બિચારામાં પૂજ્યભાવ ઊભરાય છે. ગુજરાતી યુવકોમાં નિર્મળા સ્ત્રી–ભક્તિ વધે છે એ જ ગુજરાતનાં ધન-ભાગ્ય છે આજે એવી સુખી છું ! (આરસીમાં જોઈ ચોટલો ઠીક કરે છે.) મને સર્વાંગ જીવન સરસ લાગે છે–પૈસો, રૂપ, કલા, મૈત્રી, સત્તા. આજે પેલી ભયંકર શિવગૌરી મળે તો તેને ય ભેટું એમ થાય છે. કાલ સવાર પડશે ને સ્વાતંત્ર્ય ! હું મારી પોતાની માલિક. (શ્વાસ લે છે.) Lovely ! (એકલી) અત્યારે સ્વાધિકારમત્તા છું ! હા ! હા !

મનહરલાલઃ (આવીને) કેમ શશી, એકલી એકલી શું ભાષણ કરે છે ? મારાં અભિનંદન ! (પાસે આવી ગંભીર નયને શશીના ખભા પર હાથ મૂકે છે.) શશી ! સુખી થજે. (તેની આંખો ભીની થાય છે.)

શશિકલાઃ Thank you (આભાર થયો) કાકા ! આજે આટલા ગંભીર કેમ ?

મનહરલાલઃ શશી ! આજે તું સ્વતંત્ર થઈ ને હું એકલો થયો; તને લાભ થયો ને મને નુકસાન થયું.

શશિકલાઃ કાકા, એમ બોલો છો ? હું મોટી થઈ તેમાં કાંઈ તમારી મટી ગઈ ? રોજ આપણે મળીશું, વાત કરીશું.

મનહરલાલઃ મળવું ને વાત કરવી એ એક વાત છે; ઘરમાં સાથે રહેવું એ બીજી વાત છે. મને લાગે છે કે ઘણાં વર્ષ થયાં હું વિલાયત નથી ગયો તે જઈ આવું.

શશિકલા (હસીને) કાકા! આવું શું બોલો છો? હવે તો તમારે મને રસ્તે પાડવી પડશે.

મનહરલાલઃ આજકાલની સ્વતંત્ર સ્ત્રીને કોઈ રસ્તે પાડી શકતું છે, શશી? તારા વાલી તરીકે આજ મારી છેલ્લી હકુમત ચલાવું છું. (મમતાથી) એક સલાહ આપું?

શશિકલાઃ આમ ગંભીર શું થાઓ છો?

મનહરલાલઃ શશી! આજે ગંભીર થવાનો પ્રસંગ છે. કાલે આપણે સ્વતંત્ર ને સમાન સ્ત્રી પુરુષ તરીકે મળીશું. મારી એક શીખામણ ધ્યાનમાં રાખજે—

શશિકલાઃ (હસીને મનહરને ખભે હાથ મૂકે છે.) શું છે કહો–

મનહરલાલઃ (ખભા પરથી હાથ દૂર કરીને) મેં તને વીશ વર્ષ ઉછેરી તે એટલા માટે કે તું એક અપૂર્વ સ્ત્રી થાય.

શશિકલાઃ (હસી) હું અપૂર્વ સ્ત્રી નથી થતી જતી?

મનહરલાલઃ (વેદનાથી) ના. શશી! તારો આત્મા નાયકણનો થતો જાય છે.

શશિકલાઃ (જરાક ગુસ્થાથી) એટલે?

મનહરલાલઃ (તેની એક લટ ઊંચી કરે છે.) ગુસ્સે થઈશ નહીં. અપૂર્વ સ્ત્રી હૃદયોની અધિષ્ઠાત્રી હોય છે—પોતાનાં ને પારકાંનાં હૃદયોને પોષે છે, ઉદ્ધારે છે. તું તારા કે પારકા હૃદય કોઈની પરવા કરતી નથી. મેં એક વખત પહેલાં પણ કહ્યું હતું કે તું ભયાનકમાં ભયાનક રમત ખેલી રહી છે—હૃદયોની રમત. એ રમત નાયકણો કરે છે પૈસા માટે. તું કરે છે—તારું અભિમાન સંતોષવા. તેથી હું કહું છું કે તારો આત્મા નાયકણનો થતો જાય છે.

શશિકલાઃ (ખોટું લાગે છે તેથી કચવાઈ) મારો આત્મા ગુલામડીનો થાય તો તમને ગમે એ હું જાણું છું.

મનહરલાલઃ ના, ગુલામડી ને નાયકણ વચ્ચે ઘણી કોટિઓ

હોય. સતી પણ હોય, સામ્રાજ્ઞી પણ હોય, સખી પણ હોય, દેવી પણ હોય.

શશિકલાઃ શા માટે મારો આત્મા સામ્રાજ્ઞીનો કે દેવીનો નથી? બધાનો તમારા જેવો અભિપ્રાય નથી.

મનહરલાલઃ મારા ને બધા વચ્ચે ફેર છે. હું કબાટમાં મૂકેલો ખાંડનો હાથી જોઈ જીભ વવળાવતો નથી. તારે સાંભળવું હોય તો સાંભળી લે—આવું સ્પષ્ટ સત્ય કોઈ કહેનાર આઠ લાખની ધણીઆણીને ફરી નહીં મળે. સતીનો આત્મા હોત તો તું ભક્તિથી પુરુષને વશ કરત; સખીનો હોત તો સહયોગથી વશ કરત; દેવીનો હોત તો ભાવનાપ્રધાન પ્રેરણાથી વશ કરત. પણ શશી! મારી શશી! (આક્રંદ કરીને) પુરુષની ભક્તિ કરવાનું તારામાં આત્મવિસર્જન નથી; તેને આજ્ઞા કરવાની બુદ્ધિ નથી; તેનો સહયોગ કરવાનો ખંત નથી; તેને પ્રેરણા કરવાની વિશુદ્ધ ને અપાર્થિવ ભાવનામયતા નથી. કાંઈક બુદ્ધિથી, કાંઈક વસ્ત્રાલંકારથી, કાંઈક વાતની ઝમક, નયનોની ચમકથી કે હાસ્યની ભભકથી અને ઘણે અંશે તારા કમનીય સ્ત્રીત્વની લલચાવતી મોહિનીથી તું બધાને ઘેલાં કરે છે; અને આ પ્રભાવના તોરમાં અંધ બની તું પોતાને દેવી માને છે ને નિર્દોષ હૈયામાં આગ ઉઠાડે છે!

શશિકલાઃ (હોઠ કરડી ગુસ્સો દબાવે છે.) કાકા! કાકા! તમે આવું બોલો તો હું શું કરું? કોઈ બીજાએ કહ્યું હોત તો—

મનહરલાલઃ (ખેદથી) હું જાણું છું, કાલથી મારી પણ બોલવાની મગદૂર નથી, અને તેથી જ આજે બોલી લઉં છું. યાદ રાખજે કે આજે હું વાલી છું—એક રીતે માલિક છું, એટલે કોઈ તારી ખરી કિંમત કરવાની હિંમત કરતું નથી. કાલે તું સ્વતંત્ર થશે પછી જોજે. નધણીઆતી સ્ત્રીને પુરુષો સહી શકતા નથી.

શશિકલાઃ (અધીરાઈથી) તમે તો એમ જ માનો છો કે બધા મને પરણવા જ તૈયાર થઈને બેઠા છે. એ રીતે વિલાયતમાં છોકરીઓ જીવતી કેમ હશે?

મનહરલાલઃ શશી ! હિંદ વિલાયત નથી. ત્યાંના પુરુષોના રુધિરમાં સ્ત્રીને માટે જે માન છે તે આપણામાં નથી; અને ત્યાંની છોકરીની આત્મસંરક્ષણવૃત્તિ હજારો પેઢીના ખમીરથી વિકસી છે. તે ફરશે, હરશે, રમશે—ગમે તેની જોડે; પણ જેને પરણવાની નહીં હોય તેને દૂર રાખતાં તેને આવડશે.

શશિકલાઃ એ સંરક્ષણવૃત્તિ અમને પરમેશ્વરે નહીં આપી હોય ?

મનહરલાલઃ એ સંરક્ષણવૃત્તિ હજી તારે પણ કેળવવાની છે; અને તે તું દાખવે છે એવા રસઘેલી, નિર્માલ્ય, કહેવાતી પ્રેરણાશક્તિ કેળવ્યેથી નહીં આવે. આજે તું નહીં સમજે; કોઈ દહાડો મારા બોલ યાદ કરજે ! જે હૈયાં તેં સળગાવ્યાં છે તેની આંચમાંથી તારું સ્વાતંત્ર્ય, તારી કેળવણી, તારા પૈસા પણ તને નહીં બચાવે. આજે જે તને સબહુમાન પૂજવાનો આડંબર કરે છે તે કાલે તને નાયરાણુના આત્માની માલિક તરીકે તુચ્છકારશે.

શશિકલાઃ (મડમાં હસીને) બીજું કાંઈ ?

મનહરલાલઃ શશી, હું દિલગીર છું કે મારે આટલું કહેવું પડ્યું. તારી બુદ્ધિથી, તારી ભાવનામયતાથી પ્રેર—તારા સ્ત્રીત્વથી નહીં; અને સ્ત્રીત્વથી પ્રેરવું હોય તો સ્ત્રી થા—પ્રેરવાનો આડંબર છોડ !

શશિકલાઃ લો. આ ગુલાબદાસ ને કુંદનલાલ આવ્યા.

[ગુલાબદાસ વૃદ્ધ, જાડા ને કાળા, સુરતી પાઘડી ને લોંગ કોટ પહેરેલા સોલિસિટર છે. તેમની આંખો પર ચશ્માં છે, ને તે પાન ચાવે છે. તે મુશ્કેલીથી ચાલતા જણાય છે. કુંદનલાલના મુખ પર ઉજાગરાનાં ચિહ્ન સ્પષ્ટ દેખાય છે.]

મનહરલાલઃ ઓ–હો–હો ! ગુલાબદાસ ! તમે ક્યાંથી ? આવો, કુંદનલાલ !

ગુલાબદાસઃ(પાનવાળા મુખમાંથી) મનહરલાલ ! આજે કીકીનો જન્મદિવસ છે ને કુંદનલાલે પણ આવવાનું કહ્યું.

શશિકલા: કાકા! એ તો મેં કહ્યું હતું. કુંદનલાલને મારા તરફથી બોલાવ્યા અને ગુલાબદાસને તમારા તરફથી.

મનહરલાલ: (સખ્તાઈથી) શું કામ? મારા તરફથી કોઈ સોલિસિટરની જરૂર નથી. બેસો.

કુંદનલાલ: (શશીને) શશિબહેન! મારાં હજાર અભિનંદનો! આ મારી ભેટ. (દાબડી આપે છે.)

શશિકલા: Thank you so much. (ઘણો ઉપકાર થયો.)

મનહરલાલ: (ઘંટડી પર હાથ મૂકીને) ચા લેશો?

ગુલાબદાસ: અરે વાત જવા દોની. ચા પીપીને પેટ નકામાં થઈ ગયાં. બોલો, હવે શું કરીએ? (દાબડી કાઢી તપખીર સૂંઘવા માંડે છે.)

મનહરલાલ: શું કરવાનું છે? આજે જ્યારથી મેં કમાવા માંડ્યું ત્યારથી શશીનો બધો હિસાબ તમારી પેઢીમાં જ છે. આ ઘર મેં લીધું તેના દસ્તાવેજ શશીના નામના છે, તે પણ તમારી પાસે છે. એ ઘર મારી આજની ભેટ. થયું!

શશિકલા: (ગળું ખંખારીને) કાકા! માફ કરજો, પણ આપણે બધું વ્યવહારુ ધોરણ પર મૂકવું જોઈએ.

મનહરલાલ: (ચમકે છે. તેની આંખમાં વિપલ વાર વેદના દેખાય છે.) વ્યવહારુ ધોરણ? (ફિક્કું હસીને) હાસ્તો. બધું વ્યવહારુ ધોરણ પર જ છે—ગુલાબદાસને ત્યાં.

શશિકલા: ત્યારે મારા બાપા મરી ગયા ત્યારે શું મૂકી ગયા હતા?

મનહરલાલ: (હોઠ દાબીને) તારા બાપ! છોકરી, તારા બાપ મૂકી ગયા હતા તે બધું આ જ ને?

કુંદનલાલ: પણ એ તો તમારા ભાગિયા હતા ને? શશિબહેનને તે સંબંધી જાણવું છે.

મનહરલાલ: (શશીના તરફ મ્લાન વદને જુએ છે.) ભાગિયા હતા ખરા; પણ ત્યારે અમારી પાસે શું હતું? (આંખો મિચીને) હું મુંબાઈ આવ્યો ત્યારે ધોતીજોડા ખભે લઈ ફેરી કરતો હતો.

શશિકલા: ત્યારે આ મારા ખાતામાં અવારનવાર પૈસા આવ્યા તે તો મારા બાપના જ પૈસામાંથી આવ્યા ને?

મનહરલાલ: (જેમ તેમ કરતાં સ્વસ્થતા જાળવે છે ને જોયાં કરે છે. થોડી વારે) હા.

કુંદનલાલ: ત્યારે તેનો હિસાબ?

મનહરલાલ: (એની આંખો ચમકે છે.) હા, તેનો હિસાબ! ખરી વાત! સાંજે ગુલાબદાસને હું આપી દઈશ. (ઊભો થાય છે.) ચાલો, મારે જવું છે તે હું જઈશ.

શશિકલા: કાકા! એમ શું જાઓ છો? (પાસે જઈને) ખોટું લાગ્યું?

મનહરલાલ: (તેની આંખમાં જોઈ રહે છે.) ખોટું! મેં તારા કહ્યાનું કોઈ દહાડો ખોટું લગાડયું છે! લગાડયું હોત તો તું ઊછરતે ખરી કે? ચાલો, સાહેબજી! ગુલાબદાસ આજે બપોરે ઓફિસમાં મળજો. (જાય છે.)

શશિકલા: (ચિંતાતુર બનીને) કાકાને ખોટું લાગ્યું!

કુંદનલાલ: હોય! એ તો વ્યવહારનો તમારો પહેલો અનુભવ છે.

ગુલાબદાસ: (ઊભા થઈને ગજવામાંથી દાબડી કાઢી પાન ખાય છે.) આ આટલા સારુ મને અહીંયાં બોલાવ્યો? Very bad! extremely bad! (ખરાબ–બહુ ખરાબ) (જાય છે.)

કુંદનલાલ: ગભરાશો નહીં. એ તો Business (વ્યવહાર કાર્ય) એમ જ થાય.

શશિકલા: I am so sorry. (મને એટલી દિલગીરી થાય છે.) ચાલો, થયું તે થયું. બિચારાએ આટલાં વર્ષ મારું સાચવ્યું ને આજે મને આ ક્યાં સૂઝયું ?

કુંદનલાલ: એ તો બધાને હિસાબ આપવો કપરો લાગે છે.

શશિકલા: એમણે આવી રીતે નહોતી વાત કરવી. હક્ક તે હક્ક ને મહેરબાની તે મહેરબાની. ચાલો કુંદનલાલ, આજે વિધુબહેનને લાવજો, હોં. જોજો, ચૂકતા નહી.

કુંદનલાલ: (ફિક્કું હસીને) જરૂર. (જાય છે.)

[પડદો પડે છે.]

ત્રીજો અંક

[સમય—રાતના નવ. ચાંદની પ્રસરી રહી છે.
સ્થળ—સાગર અને મનહરલાલ શેઠના બંગલા વચ્ચેનો રેતીનો કિનારો. એક તરફ સાગર મંદ મંદ ઊછળે છે. બીજી તરફ દીવાઓથી ઝળકતા બંગલામાંથી રસિકલાનો સ્વર સંભળાય છેઃ
—પ્રીત પૂરવની હું શું કરું મેવાડા રાણા—
ગૌરીશંકર માત્ર ખમીસ અને ધોતિયાભેર કિનારા પર ધીમે ધીમે આવે છે.]

ગૌરીશંકરઃ (સ્વગત) આવી ચાંદની જ્યાં જગતને રસે ત્યાં વીજળીના દીવામાં લોકો કેમ બેસી શકતા હશે?–ને તેમાં કોઈ એની સાથે બેસે છે ને મારો જીવ ગભરાઈ આવે છે. ચાંદની–એ–ને હું... એ, હું ને ચાંદની–ને બહુ થાય તો સાગર. (ગાય છે.)

"આત્માના ઉલ્લાસ તારે ઉર રમે જો;
વહાલી આવજે તે દિન મારી પાસે જો."

એ સરસ: રચાઈ ગયું. (હસે છે.) હમણાં કાંઈ પ્રેરણા જાગી છે!

"પણ સ્થૂળ કે વિલાસે લોભે મન જો;
વહાલી ન આવજે તે દિન મારી પાસ જો."

એક માત્રા વધી ગઈ, હશે. હમણાં બધું જ વધે છે...

"પણ ભાવનાની ધૂન લાગે મન જો;
વહાલી આવજે તે દિન મારી પાસ જો."

જેમ જોઉં છું તેમ સ્પષ્ટ લાગે છે કે એનો આત્મા અને મારો ભવેભવનો સાથી હોવો જ જોઈએ; તે જ વિચાર, તે જ ભાવના, તે જ ઊર્મિ. કેટલાક ભવો આમ સાથે આવવા માટે અમે તપશ્ચર્યા સેવી હશે? ખરેખર, મારો એકલાનો નહીં, એનો નહીં, પણ કેટલાયનો ઉદ્ધાર અમારા સંબંધથી થશે! મારી બુદ્ધિ અને એની, મારી રસિકતા અને એની, મારી કાવ્યમયતા ને એનું વાક્પાટવ, એની સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિ ને

મારું વિશાળ દર્શન, એની છટા ને મારી મેધા, એની પ્રેરણાશક્તિ ને મારી......મારો......મારાં......ને એનું ધન અને......મારી વિલાસાકાંક્ષા—અને અમારી બંનેની નિર્મલતા...(ગળું ખખારી ગાય છે.)

"પણ ભાવનાની ધૂન લાગે મન જો,
વહાલી આવજે તે દિન મારી પાસ જો."

કોણ આવે છે ? શશી...શું સુંદર નામ છે ! ઉંહ—એ તો પેલી વિધુ ! રડતી સુરત ! સ્રી ને સ્રી વચ્ચે કેટલો ફેર ? આને જોઉં છું ત્યારે રાજીઆ લખવાની પ્રેરણા થાય છે, ને આંખમાં આંસુ આવે છે ! (જાય છે)

વિધુમુખી: (આવે છે.) ઓ પ્રભુ ! દીનાનાથ ! હવે મારાથી આ નથી જોવાતું. (આંખે હાથ દે છે.) મેં ભૂંડીએ શાં પાપ કર્યાં હશે, કે આ બેને હસતાં જોવાં અને છતાં હસતું મોં રાખવું એવી મને આ ભવે શિક્ષા થઈ હશે ? બોલવાનો કે રડવાનો પણ અધિકાર મને રહ્યો નથી. (આંખે હાથ દે છે. ગાયન અટકે છે.)

મોતીરામ: (આવીને) કોણ વિધુબહેન ?

વિધુમુખી: (ચમકીને) કોણ ભાઈ, તમે ?

મોતીરામ: હા. બહેન, કેમ છે ? શું થયું ?

વિધુમુખી: સારું. ભાઈ ! બીજું શું થવાનું હતું ?

મોતીરામ: પણ એ કંઈ બોલ્યા ?

વિધુમુખી: તમારે ત્યાંથી નીકળ્યા પછી હું દોઢ કલાક તો મારા બારણાં બહાર એકલી ઊભી રહી. મારા મનમાં કે જે અસર થાય તે ખરી.

મોતીરામ: પછી ?

વિધુમુખી: (નિસાસો નાંખીને) પછી શું ? હું ઘરમાં ગઈ ને એ ઘૂરક્યા. હું બારણું બંધ કરી ઓરડામાં રહી અને એ દીવાનખાનામાં સૂઈ રહ્યા. સવારે પાછા બહેનને ત્યાં. ને અત્યારે તો તમે જુઓ છો ને ! હતું તેનું તે—તેથીયે વધારે !

મોતીરામ: હવે શું કરવું?

વિધુમુખી: એ 'મોઈ' મરતી પણ નથી તો! શું કરીશું? રડી રડીને મરીશું! હિંદુ સ્ત્રી બીજું કરે શું? રડવાનું તો મંગળ ફેરા ફરી ત્યારથી એને કર્મે છે જ ને:

મોતીરામ: (પાસે આવીને) રડો નહીં, હિંમત રાખો.

કુંદનલાલ: (પાછળથી આવે છે. સ્વગત) પાછાં બેનાં બે. હવે મને કાંઈ બંધન નથી રહ્યું.

વિધુમુખી: કેમ હિંમત રખાય?

કુંદનલાલ: (સ્વગત) હાસ્તો, કેમ હિંમત રખાય? અત્યાર સુધી હું ધારતો હતો કે એ કંઈકે રીઝે તો શશિબહેનનું નામ છોડું. પણ હવે—

મોતીરામ: શ્રદ્ધાળુનો બેલી પરમેશ્વર.

કુંદનલાલ: હા! હા! પરમેશ્વર તમારી વહારે ધાશે. લેતી જા ફુઆ! મારું કર્તવ્ય પૂરું થયું. હવે હું છૂટો. (ચાલી જાય છે.)

વિધુમુખી: કંઈ રસ્તો સૂઝતો નથી. (જવા માંડે છે.)

મોતીરામ: એ તો એની મેળે રસ્તો સૂઝશે. (બંને વાત કરતાં જાય છે.)

શશિકલા: (ગુંજતી આવે છે.)

કંઠી માળા બેવડી મારે શીયળવ્રત શણગાર રે;

કેમ કરી વીસરું નાથ મારો ભવભવનો ભરથાર રે...

આજે આ બધાં જ કેમ આમ બાઘાં થઈ ગયાં છે? ગુલાબદાસ મારી સામું ડોળા કાઢે છે; કુંદનલાલ ને વિધુ રડતીસૂરત થઈ ગયાં છે; ગૌરીશંકર ને શિવગૌરી અસ્વસ્થ દેખાય છે. આજની આખી પાર્ટી બગડી ગઈ! મને લાગે છે કે બધાંને છૂટાં જ ફરવા દેવાં...ને બિચારા કાકા! એ તો છેક ઘૂવડ જેવા થઈ ગયા છે...આજે સવારે હું કેવી ખરાબ રીતે વર્તી! એવા ભલા ને મમતાળુ છે—ને આવી આનંદતિથિએ પૈસાની વાત મેં મોઈએ ક્યાં કાઢી? એને ઘણું

માઠું લાગ્યું છે...પણ એમાં મેં શું કર્યું?...પણ એમણે ભણાવી ગણાવી ઉછેરી એટલે એવું જ લાગે ને! પણ એ કેવું કહે છે? મારો નાયકણનો આત્મા! એટલે શું સ્ત્રીઓને સ્વતંત્રતા જ નહીં? એમને હું સ્વતંત્ર થાઉં છું તે ગમતું નથી. ખરી વાત છે. પુરુષ સદાય પોતાને ચોકીદાર માને છે—જાણે ગામ સીધું રાખવાનું એના હાથમાં હોય તેમ. આવા સારા કાકા આટલું નથી સમજતા કે સ્ત્રીઓ હવે પરહેજમાં નથી રહેવાની. ઠીક છે. હું મારા આચરણથી કાકાને બતાવી આપીશ કે હું સ્વતંત્ર છું, પણ સ્વચ્છંદી નથી—મારો આત્મા સામ્રાજ્ઞી, સખી અને દેવીનો છે; દાસી કે નાયકણનો નથી. લો, આ તો કાકા જ આવ્યા ને! કાકા! કાકા!

મનહરલાલઃ (ગંભીર મુખે ને સ્થિર નયને આવે છે.) કેમ શશી?

શશિકલાઃ (પાસે જઈ) કાકા! સવારે મેં બહુ નાદાની કરી હોં! માફ કરજો. હું બાલક છું.

મનહરલાલઃ (ગાંભીર્યથી) ના શશી! તું બાલક નથી. હું વૃદ્ધ થતો જાઉં છું. તને સમજવાની મારી શક્તિ ક્ષીણ થતી જાય છે. તું હવે તારું નિભાવી લે એટલું જ મારે જોઈએ છે.

શશિકલાઃ કાકા! એમ ઓછું લાવો છો? મને કંઈ તમારા વગર ચાલવાનું છે!

મનહરલાલઃ શશી! તને મારે આધીન રાખવી હોત, તો ભણાવત શું કામ? પૈસા જુદા કરી જુદી રાખવાની યોજના કરત શું કામ? હું જૂના વિચારનો છું, પણ તને તો મારે તદ્દન સ્વાધીન થવા દેવી છે. (ખિન્ન અવાજે) આપણે બંને એકબીજાથી સ્વતંત્ર રહીને......રહીને કાકાભત્રીજીનો સંબંધ રાખીશું, એટલું જ મારે જોઈએ છે.

શશિકલાઃ આમ ખિન્ન અવાજે બોલો છો તે મને ખોટું લાગે છે. કાકા! તમે અગણિત ઉપકારો કર્યા છે તે હું કેમ ભૂલું?

મનહરલાલ: શશી! ઉપકારવશ થઈ પોષેલી ઊર્મિઓમાં ઝેર ભળતાં વાર લાગતી નથી. મેં તને ઉછેરી તે ભૂલી જા, મેં તારા પૈસા સાચવ્યા તે ભૂલી જા. મને તો તારું માન જોઈએ છે, તારી કૃતજ્ઞતા નથી જોઈતી.

શશિકલા: કાકા, જેટલું માન હું તમને આપું છું એટલું કોઈને પણ આપું છું?

મનહરલાલ: પણ શશી! આજથી તારો ને મારો પંથ નિરાળો થાય છે. તેવે સમયે જરા પણ દિલદુઃખણુ મારે નથી જોઈતું.

શશિકલા: નથી, કાકા! એવું કંઈ નથી.

મનહરલાલ: છે. શશી! મેં ગુલાબદાસને એક પાકીટ આપ્યું છે, તે આજે લઈ રાતે તારા નવા ઘરમાં સૂવા જાય ત્યારે વાંચજે.

શશિકલા: એવું શું લખ્યું છે? હું હમણાં જ લઈ આવું.

મનહરલાલ: ના. પછી—

શશિકલા: ના. ના. હું હમણાં જ લઈ આવું છું. ઊભા રહેજો. (દોડતી ચાલી જાય છે.)

મનહરલાલ: (નિસાસો નાખી) જીવનભરની આશાઓ આજે મૃગજલ ઠરી! મારા પ્રયત્નો આજે ધોવાઈ ગયા ને કાલથી અમારા પંથ ન્યારા.

સ્મૃતિકારે સ્ત્રીને બાળલગ્નના કરંડીઆમાં પૂરી હતી. પાશ્ચાત્ય સંસ્કારે તેનું ઢાંકણું ખુલ્લું મૂક્યું છે; અને યુગો થયાં સપડાયેલી સ્ત્રી ફેણ માંડી ફુંફાડા મારે છે... કેવીએક મોહરથી એ વશ થાય એ કોણ જાણે છે! મને લાગતું હતું કે હું ભૂલ કરું છું.

પશ્ચિમના પવને કેટલીયે આશાસૃષ્ટિઓ ઉરાડી મૂકી તે મારી કંઈ રહે! ખરી વાત છે. આપણે ક્યાં છીએ તે સમજાતું નથી... છોકરી નાની પરણાવીએ તો સૃષ્ટિનાં છાપરાં નીચાં રહે, પણ ટકે તો ખરાં. તે મોટી થાય, કેળવાય, સમાનતા ને સ્વાતંત્ર્યનો નશો તેને ચઢે, પછી ક્યો ખૂણો ઊપડી જાય, કઈ ભીંત પડે, ક્યાં નળિયાં

સરી પડે, ક્યારે આખું છાપરું ઊપડી જાય એ કેમ કહેવાય?...મારું આખું છાપરું ઊપડી ગયું...

ન ભણાવી હોત, દેશી રીતે રાખી હોત તો—તો...પણ એની નાની, રૂપાળી, સ્નેહાળ આંખોએ મને આકર્ષ્યો. મેં તેને મારી કરી, મોટી કરી, તે મારે માટે?...મારા હક્ક માટે? ના. ના. હક્ક પર રચાયેલી સૃષ્ટિમાં ધૂમકેતુની પૂંછડી જેટલીયે સંગીનતા નથી. એ હક્કો શશી ને શિવગૌરીને મુબારક. મેં કર્તવ્ય પર, (ગંભીર થઈ) પરમ આત્મવિસર્જન પર એનો ને મારો સંબંધ શરૂ કર્યો હતો. (આંખમાં આંસુ લાવીને) મારી ટોપી વેચી મેં એને દૂધ પાયું... મેં જાત વેચી એને ઉછેરી...મેં ડહાપણ વેચી એને ભણાવી... ને હવે? મનહર! કર્તવ્યસંગ્રામ પૂરો કરવો જોઈએ. (આંસુ લૂછે છે.) ભવિષ્ય નિરાશામય ભલે હોય. વૃદ્ધ થવું–એકલું, યમને આદરવો—એકલે હાથે...એકલા—એકલા... (ધ્રુસકા ભરે છે. હોઠ દાબીને) કર્તવ્ય પરાયણતાનાં પણ મૃગજળ છે, એ મૃગજળથી તૃપ્ત થવું તેમાં સુખ ભલે હોય...પણ...પણ! મૃગરાજ! એ પ્રિય મૃગજલ પાછળ મરવામાં જ તારો તો મોક્ષ છે.

[તેનો અવાજ ફાટે છે.; તે માથે હાથ દઈ ઊભો રહે છે ને ધ્રુસકાં ખાય છે. શિવગૌરી આવે છે.]

શિવગૌરી: (હસીને) કોણ મનહરલાલ શેઠ કે? કાકા ને?

મનહરલાલ: (સ્વગત) આ કુબ્જા અત્યારે ક્યાંથી? (શિવગૌરીને) કેમ બહેન! તમે ક્યાંથી, આમ એકલાં?

શિવગૌરી: મને અંદર ગમ્યું નહીં. મને પણ તમારી માફક ઉપર આકાશ ને નીચે ધરતી હોય ત્યારે જ ગમે છે.

મનહરલાલ: તમને કવિતા ક્યાંથી લાધી? મારું જરા માથું દુઃખતું હતું.

શિવગૌરી: (ચિંતા દર્શાવી) હાય હાય! ત્યારે કહેતા કેમ નથી? હું બામની તપાસ કરી આવું?

મનહરલાલઃ ના, હું જરા ફરીશ એટલે મટી જશે.

શિવગૌરીઃ હા ચાલો, હું પણ ફરવા લાગું. ફરું છું ત્યારે મને પણ ઠીક લાગે છે, હોં કે કાકા! (હસીને) 'કાકા' શબ્દ બહુ સરસ છે, નહીં વારુ? હું તમને કાકા કહું તો?

મનહરલાલઃ મારા ભત્રીજાઓ ને ભત્રીજીઓની સૃષ્ટિ એવડી મોટી છે કે તેમાં વધઘટ થાય તો કંઈ હરકત જેવું નથી.

શિવગૌરીઃ (મીઠાશથી) કાકા! તમારું જીવન બહુ એકલું છે...

મનહરલાલઃ (કટુતાથી) મને એકલા તાડ જેવા જ જીવવું ગમે છે.

શિવગૌરીઃ એ તો વાતો...હૃદય એકલું રહેવા સરજાયું નથી.

મનહરલાલઃ જુઓની, તમે પણ મારી માફક એકલાં, ઠોઇઆ જેવાં જ વસો છો ને? (ચાલવા લાગે છે. શિવગૌરી સાથે આવે છે.)

શિવગૌરીઃ (હસીને) તમેય એકલા ને હુંયે એકલી.

મનહરલાલઃ (કટુતાથી) સારું છે કે તમે તો પરણી ગયાં છો. નહીં તો કોઈ કહેશે કે આપણું ચોકઠું ગોઠવાય છે કે શું?

શિવગૌરીઃ (ઘેનભરી આંખે જોઈને) કંઈ પરણ્યે જ ચોકઠું ગોઠવાતું હશે? આત્માની બેલડી બંધાવા માટે પરણવાની જરૂર છે જ નહીં.

મનહરલાલઃ આ તમારો અફલાતૂની સંપ્રદાય, કેમ?

શિવગૌરીઃ (હસીને) તમે તો બધાની મશ્કરી કરો છો. Platonic Love—અફલાતૂની પ્રેમ એ આ દુનિયાની અસ્વસ્થતાની કૂંચી છે.

મનહરલાલઃ (કડવાશથી) એમ?

શિવગૌરીઃ કાકા! તમારા ને મારા આત્માની બેલડી પ્રભુએ સરજેલી છે. કાકા! (સામું જોઈને) આપણા આત્માનું આકર્ષણ—

મનહરલાલઃ અરે પણ બાઈસાહેબ! તમે અફલાતૂની સંપ્રદાયનાં છો ને હું આરીસ્તાતાલીસના સંપ્રદાયનો છું.

શિવગૌરીઃ આરીસ્તાતાલીસ?

મનહરલાલઃ ખબર નથી? પ્લેટોનો ગુરુબંધુ એરીસ્ટોટલ—

શિવગૌરીઃ (હસીને) એનો શો સિદ્ધાંત છે?

મનહરલાલઃ (મીઠાશથી) ખોટું ન લગાડો તો કહું—

શિવગૌરીઃ અરે, તમારે કહે તે ખોટું લાગે? કહો તો ખરા.

મનહરલાલઃ જવા દોની.

શિવગૌરીઃ અરે કહો તો ખરા!

મનહરલાલઃ (ગાંભીર્યથી) આરીસ્તાતાલીસનો સિદ્ધાંત છે કે જે સ્ત્રી પરણેલા ધણીનું ઘર ન માંડે તેને નાક કાન કાપી, ગધેડે બેસાડી ગામ બહાર કરવી—

શિવગૌરીઃ હેં! હેં!

મનહરલાલઃ (સખ્તાઈથી) હેં શું? હા. ગામ બહાર કરવી–નાક ને કાન બંને કાપીને—

શિવગૌરીઃ (બરાડો મારે છે.) શું અપમાન—

મનહરલાલઃ તમે આરીસ્તાતાલીસનો સિદ્ધાંત ગળે ઉતારો એટલે હું ફરી આવું. (ઝપાટાબંધ ચાલી જાય છે.)

શિવગૌરીઃ (ડોળા કાઢીને) મારાં નાક કાન કાપવાનો, મૂઆ! મારું અપમાન! મને આવું કહ્યું! મને ગધેડે બેસાડવાની! મારે આ ઉમરે આ સાંભળવાનું! ક્યાં ગયા? ભાઈ! ભાઈ! ક્યાં લપાઈ સૂતો? ઘેર જઈએ! મારે અહીંયાં એક પળ ઊભા રહેવું નથી. મૂઆએ અપમાન કર્યું. એવું તે મેં શું કહ્યું કે મારું અપમાન કર્યું! બેસાડની ગધેડે તારી હોય તેને–મોતીભાઈ! મોતીભાઈ (જાય છે.)

દુર્લભરામઃ (એક હાથે ઇંદ્રજિતને ખેંચી લાવે છે.) જો...આંધળા, આ ગઈ તે કોણ? તારી બૈરી કે કોઈ બીજું? (ચાવીને) નથી–નથી–નથી–ક્યારનો કર્યા કરે છે તે. જો હમણાં પાછી આવશે. તું અહીંયાં આ ઓથામાં બેસ; ને જેવી આવે કે પેલા બે બેઠા છે તેને બોલાવજે. હું ને વલ્લભરામભાઈ પેલા રસ્તા પર બેઠા છીએ. શું સમજ્યો?

ઇંદ્રજિતઃ (ગભરાટમાં) સમજ્યો—

દુર્લભરામઃ શું સમજ્યો ?

ઇંદ્રજિત (બોલે છે.) તમે પેલા રસ્તા પર બેઠા છો—

દુર્લભરામઃ બરોબર ! તું જરા ગભરાતો નહીં.

ઇંદ્રજિતઃ (પરસેવો લૂછીને) જરા ગભરાતો નહીં.

દુર્લભરામઃ મૂર્ખા ! હું બોલું છું તે શું બોલે છે ?

ઇંદ્રજિતઃ (ચારે તરફ જોઈને) ખરી વાત છે.

દુર્લભરામઃ હું જાઉં છું.

ઇંદ્રજિતઃ (ધ્રૂજતો) પણ કાકા–કાકા !

દુર્લભરામઃ શું છે ?

ઇંદ્રજિતઃ કાકા ! તમે અહીંયાં રહો ને હું રસ્તા પર મોટરમાં બેસું તો કેમ ?

દુર્લભરામઃ અરે વાહ રે દીકરા વાહ ! જોખમ હું ખેડું ને બેરી આવે તારી. ચાલ ઊભો રહે–ગભરાયા વિના ! બાપદાદાની આબરૂ આજે તારે રાખવાની છે.

ઇંદ્રજિતઃ (કરગરીને) દુર્લભરામભાઈ !

દુર્લભરામઃ શું છે ?

ઇંદ્રજિતઃ (નિર્દોષપણે) કાકા ! આ દુનિયામાં કોઈની આબરૂ રહી છે કે આપણા બાપદાદાની રહેવાની છે ?

દુર્લભરામઃ બાયલા ! બાયલા ! જો પેલી આવી. ઊભો રહે. (ઝપાટાબંધ ચાલી જાય છે.)

ઇંદ્રજિતઃ (સ્વગત) બાપદાદાની આબરૂ મારે રાખવાની ? બાપ-દાદા શા ? તેની આબરૂ શી ? મારે તે રાખવી શી ? નલિનીદલગત-જલમપિ તરલમ્ તદ્વતજીવિતમતિશયચપલમ્. તેમાં આબરૂને શું કરવી છે ? (દાંત કકડાવે છે.) ભજ ગોવિંદમ્, ભજ ગોવિંદમ્. કોણ આવ્યું ? (સંતાઈને ઊભો રહે છે.)

કુંદનલાલઃ (આવે છે.) હવે મારું અંતર ચોખ્ખું થઈ ગયું. જ્યાં સુધી હું વિધુને નિર્મલ માનતો હતો ત્યાં સુધી તેને માટે હું કંઈ પણ કરવાને તૈયાર હતો. મેં આખી જિંદગી વહીતરું કર્યું તે આને સારું! પણ હવે એ છૂટી ને હું છૂટયો; એ એને રસ્તે ને હું મારે રસ્તે. હવે મને મારો રસ્તો સ્પષ્ટ દેખાય છે. શશી જ મારી જીવન–સખી થવા નિર્માઈ છે.

ઇંદ્રજિતઃ (સ્વગત) ઓ મારા બાપ!

કુંદનલાલઃ અમે એકબીજાને કેવી સહેલાઈ થી સમજી શકીએ છીએ...! એ મને પહેલેથી મળી હોત તો હું આજે સોલિસિટર ન હોત, પણ ન્યાયમૂર્તિ થઈ બેઠો હોત...મારી બુદ્ધિને એનાથી પાનો ચઢે છે...એ મને ઘણી ચાહે છે. એ મને કુંદનલાલ કહે છે તે કેવા માધુર્યથી? કોઈ ને મેં એવી રીતે એ શબ્દ બોલતાં સાંભળ્યું નથી. ઉચ્ચારણે ઉચ્ચારણમાંથી પ્રેમ ઝરે છે. ને હવે એ સ્વતંત્ર થઈ... પણ વિધુનું શું? એ પિયર જશે, પણ શશી એક પર બીજી થવા હા કહેશે?

ઇંદ્રજિતઃ (સ્વગત) શિવ! શિવ! શિવ!

કુંદનલાલઃ (હસીને) જરાક લોકો બોલશે, પણ–પણ–એમાં શું? છૂટાછેડાનો કાયદો હોત તો કેવું સારું! શુષ્ક લગ્નના કાષ્ઠ-પંજરમાં પ્રાણને પૂરી રાખવા કરતાં તેને ઊડવા દેવો જોઈએ. આવા કઢંગા લગ્નના રિવાજથી જ હિંદુસ્તાનનું નખ્ખોદ ગયું.

ઇંદ્રજિતઃ (સ્વગત) ભાઈ, હિંદુસ્તાન તારવાનું હવે તારા જ હાથમાં આવ્યું છે. શાંતં પાપમ્! શાંતં પાપમ્!

કુંદનલાલઃ આ આવી! શી ચાલ છે? ને શી અંગે અંગની છટા છે?

ઇંદ્રજિતઃ (સ્વગત) હર! હર!

નારીસ્તનભરનાભિનિવેશમ્ ।
મિથ્યામાયામોહાવેશમ્ ॥

કુંદનલાલ: (છાતી પર હાથ મૂકીને) એનું અંગ ડોલે છે ને મારો આત્મા ડોલે છે.

ઇંદ્રજિત: (સ્વગત) એતન્માંસવસાદિવિકારમ્–

શશિકલા: (આવે છે.) કાકા ! (કુંદનલાલને જોઈને) કાકા નથી ? તમે જોયા ?

કુંદનલાલ: (હસીને) ના.

શશિકલા: ને ગુલાબદાસને જોયા ?

કુંદનલાલ: (હસીને) ના.

શશિકલા: (ચિંતાતુર અવાજે) એ બંને ક્યાં ગયા ?

કુંદનલાલ: હશે ક્યાંય. તમે શા માટે ફિકર કરો છો ?

શશિકલા: આજે સવારથી કાકા મને જુદા થઈ ગયેલા લાગે છે.

કુંદનલાલ: એ તો હોય. આપણે સવારે પૈસાની વાત કરી, એટલે એમની કમાન છટકી. પૈસો છોડવો કોઈને ગમે છે ?

શશિકલા: ના. કુંદનલાલ ! તમે એમને અન્યાય કરો છો ! મારી જોડે કાકા કોઈ દહાડો એવી રીતે વર્ત્યા નથી. પોતાની છોકરી-થી વધારે મને ગણી છે.

કુંદનલાલ: (હસીને) તમને કોણ એમ ન ગણે ?

શશિકલા: કુંદનલાલ ! તમે મારા મિત્ર છો—

કુંદનલાલ: છું. કેમ ? શું છે ?

શશિકલા: (ધીમે અવાજે) તો એક પૂછું ? ખાનગી રાખજો. મને આજે એક વહેમ ગયો.

કુંદનલાલ: શો ? (પાસે આવે છે.)

શશિકલા: કાકા પરણ્યા નહીં તેનું કારણ મને હવે સમજાય છે. મને કોઈ સ્ત્રી દુઃખ ન દે તે માટે ન પરણ્યા.

કુંદનલાલ: હા, હા, હા, શશિબહેન ! જેવાં તમે નિર્મળ છો તેવા તમારા વહેમ નિર્મળ છે. ખરું કારણ કહું ? મને લાગે છે કે તમને પરણવાની દાનત હશે તેમાં નહીં પરણ્યા.

શશિકલા: (ખડખડ હસીને) Nonsense! (તદ્દન ખોટું !) કુંદનલાલ, શી Stupid (મૂર્ખાઈભરી) વાત કરો છો ! આ તો સોલિસિટરને શોભે એવું કારણ શોધી કાઢ્યું. તમને લોકોને સ્વાર્થ સિવાય બીજું કંઈ જડતું નથી ? તો મને પરણી ગયા કેમ નહીં ?

કુંદનલાલ: My innocent Queen! (મારાં નિર્દોષ રાણી !) તમારા જેવાં સંસ્કારી એને પરણવાની હા પાડે ? એટલું સમજે એવા તો એ પાકા છે.

શશિકલા: (શરમાઈને) Nonsense! (તદ્દન ખોટું !) તો મને આજે બધું સોંપી સ્વતંત્ર કેમ કરી !

કુંદનલાલ: કરે નહીં તો જાય ક્યાં ? તમારા વ્યક્તિત્વથી એ ડરે છે.

શશિકલા: તદ્દન ખોટી વાત. પણ તમે કેમ આમ કુંજરા-ચેલા ફરો છો ? વિધુબહેન ક્યાં છે ?

કુંદનલાલ: (ધીમેથી) શશિબહેન ! તમે એક ખાનગી વાત કરી. હું બીજી કરું ?

શશિકલા: હા. કહોની શું છે ?

કુંદનલાલ: તમારા અને મારા વિચારો સંવાદી છે. હું તમને કંઈ કહું તે તમે સમજશો એવી મને ખાતરી છે.

ઇંદ્રજિત: (સ્વગત) મારી નાંખ્યા ! આણે તો મહોકાણ માંડવા માંડી. શિવ ! શિવ ! શિવ !

કુંદનલાલ: (આર્દ્ર દૃષ્ટિથી જોઈ) આજે વિધુ મારા જીવન-માંથી લુપ્ત થઈ.

શશિકલા: (ચમકીને) વિધુબહેન જીવનમાંથી લુપ્ત થયાં ? શું બોલો છો ?

કુંદનલાલ: હા. એના તરફનું મારું કર્તવ્ય પૂરું થયું.

શશિકલા: આમ, શું કહો છો ? જાણે નરસિંહ મહેતા 'ભલું થયું ને ભાંગી જંજાળ' ગાતા હોય એવું શું બોલો છો ?

ઇંદ્રજિત: (સ્વગત) અરે બાઈ, એને મુખે ગોપાલ નથી ભજવા.

કુંદનલાલ: (નિઃશ્વાસ મૂકી) હા. હવે હું ને તમે સુખેથી મિત્ર રહીશું. હવે હું સ્વતંત્ર છું અને તમે સ્વતંત્ર છો. આપણા આત્માનો સહચાર છે જ. હવે આપણે નિરંકુશ જીવનનો સહચાર સાધીશું.

શશિકલા: (ગૌરવથી) આ શું બોલો છો, કુંદનલાલ?

કુંદનલાલ: (શશિકલાનો હાથ પકડીને જુસ્સાથી) શરમાઓ નહીં. શશિકલા! હું જોઈ શક્યો છું. મારા ભવોભવની ભૂખ ટળી છે. તમારું સહજીવન એ જ મારો મોક્ષ. હવે આપણે બે—

શશિકલા: (હાથ તરછોડી દૂર ખસે છે.) કુંદનલાલ! તમે શું બોલો છો તેનું તમને ભાન છે!

કુંદનલાલ: ભાન! હા. ભાન છે. હવે મારાં પડલ ખસ્યાં છે. તમારી ને મારી આંખમાંથી ઝરી રહેતાં અમીનાં રહસ્ય સમજાયાં છે. પ્રાણેશ્વરી!—

શશિકલા: કુંદનલાલ! તમે કોને કહો છો? દારૂ પીધો છે?

કુંદનલાલ: હા. તમારા પ્રણયનો—

શશિકલા: (ધાંટો કાઢી) પ્રણયનો! તમારી બી–રાખ હોઉં એમ બોલો છો! એક શબ્દ વધારે બોલશો તો જીભ ખેંચી કાઢીશ.

ઇંદ્રજિત: (સ્વગત. બાંય ચઢાવી) હું ધાઉં!

કુંદનલાલ: (ધૃષ્ટતાથી પાસે આવી) શશી! તું મને એમ છેતરી શકે એમ નથી. તારું હાસ્ય, તારી ગોઠડી, હું બધું સમજું છું— (પાસે આવે છે.)

ઇંદ્રજિત: (સ્વગત. બાંય ઉતારી) જવા દે જીવ!

શશિકલા: (ક્રોધથી) નીચ! (આઘી ખસીને) તું એમ માને છે કે હું તને ચાહું છું! મદાંધ! ખબરદાર એક ડગલું આવ્યો છે તો!

કુંદનલાલ: (તેવા જ ગૌરવથી ડોળા કાઢી) ત્યારે તું મારી જોડે રમત કરતી હતી?

શશિકલા: (કટુતાથી) હા. હૃદયોની રમત. તું સમજે છે કે તારા રૂપગુણ ઉપર હું ફિદા થઈ હતી? પાપી! નીકળ અહીંથી. નહીં તો—કાકા! ઓ કાકા! (ચાલી જાય છે.)

ઇંદ્રજિત: (સ્વગત) અસારસંસારસમુદ્રમધ્યે
નિમજ્જતો મે શરણં કિમસ્તિ!

કુંદનલાલ: (શરમાઈ ને ગભરાટથી જુએ છે.) મેં આ શું કર્યું? (પરસેવો લૂછે છે.) મેં શશીનું અપમાન કર્યું! એણે મને ધુત્કાર્યો! હાય! મારી આબરૂ ને પ્રતિષ્ઠાનું શું થશે? કાલે જગત શું કહેશે? વિધુ શું કહેશે?...અરરર, એક સામાન્ય બીંડીબજારીઆની માફક આનું અપમાન કર્યું...શશિકલાને મારી સાથે—હાય! મને આ શું થયું? મારી અક્કલ કેમ મારી ગઈ? કાલે શું થશે? (જીભ કરડીને) અરરર! આ શું થઈ ગયું?

ઇંદ્રજિત: (સ્વગત આકાશ તરફ જોઈને) અહહ ગહનો મોહ—મહિમા!

કુંદનલાલ: આ એક પતંગિયા પાછળ હું ગાંડો બન્યો—ને વિધુને છોડી. અરરર!

વિધુમુખી: (પાછળથી આવે છે ને ચમકે છે.) આ અહીંયાં શું કરે છે?

ઇંદ્રજિત: (સ્વગત) પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત.

કુંદનલાલ: વિધુને વીસારે પાડી—

વિધુમુખી: (ચમકીને) વિધુ!—

કુંદનલાલ: અરરર! મેં આ શું કર્યું?—મારી મતિ કેમ ભ્રષ્ટ થઈ? દશ દશ વર્ષ જેણે ચરણ સેવ્યાં તેને બિચારીને લાત મારી!—આ મેં શું કર્યું?

વિધુમુખી: (આંખમાં પાણી આવે છે.) મારું કુંદન તે આખરે કુંદન જ છે!

કુંદનલાલ: કાલે જગત શું કહેશે?—હું ક્યાં જાઉં?...સવારે જગત જાણે તે કરતાં મરવું સારું......વિધુની વાત—(ઊંચું જુએ છે.)—વિધુ!

વિધુમુખી: (દોડીને પાસે જાય છે.) વહાલા!

કુંદનલાલ: (તેને પાસે લઈ ને શરમથી નીચું જુએ છે.) વિધુ!

વિધુમુખી: હવે ઘણું બોલશો નહીં. મેં સાંભળ્યું છે, બધું સાંભળ્યું છે.

કુંદનલાલ: (ચમકીને) શું સાંભળ્યું?

વિધુમુખી: આ એકલા એકલા બબડતા હતા તે. 'મતિ ભ્રષ્ટ થઈ' ને 'મરવું સારું.' ઓહો! મને માફ કરો. હવે તમને કહું છું. મેં તો તમને શિક્ષા કરવાનો પ્રપંચ કર્યો હતો. હું તો આખી રાત શિવગૌરીને ત્યાં એની પાસે બેઠી હતી........

કુંદનલાલ: શું કહે છે?

વિધુમુખી: (લાડ કરીને) હું સ્વપ્ને પણ તમને વીસરું? શું ધારો છો? તમારા સિવાય મારે બીજો પ્રભુ છે?

કુંદનલાલ: (આંખમાં આંસુ લાવે છે.) વિધુ! તું મને આબરૂદાર સદ્‌ગૃહસ્થ માને છે? ના, હું તો અધમ છું, ભીંડીબજારીઓ છું.

વિધુમુખી: (કોટે વળગીને કરગરે છે.) એવું બોલો તો મારા સમ! તમે તો દેવ છો. એ તો તમારી ભલાઈનો બીજા લાભ લે છે, હું કંઈ જાણતી નથી?

કુંદનલાલ: વિધુ! (કડવાશથી) તને મારામાં વિશ્વાસ છે?

વિધુમુખી: શ્વાસ ને પ્રાણ એક હોય ત્યાં સુધી.

કુંદનલાલ: ત્યારે વિધુ તારી સાથે જ મને રાખ. મારામાં મને વિશ્વાસ નથી. હું બ્રહ્મરાક્ષસ છું. ચાલ, ચાલી જઈએ—હું ને તું. મને અત્યારે બીજું કાંઈ જોઈતું નથી. અને વિધુ! આપણે ચાલી જઈએ. જા, જા, તું જઈ શશિબહેનની રજા લે.

વિધુમુખી: (હસીને) તમે ચાલોની.

કુંદનલાલ: ના. તું જા. તું છે પછી મને કોઈની પરવા નથી. મને તું જ જોઈએ છે.

વિધુમુખી: (વળગીને) મારા વાલમ! તમારા હેતની કિંમત તો હું જ જાણું છું. શશિબહેનને નહીં કહીશું તો શું? કાલે માફી માગી લઈશું. ચાલો ત્યારે ચાલી જઈએ. આપણી મોટર ત્યાં હશે. ચંદ્રિકામાં એકલાં એવી મજાહ પડશે! (ચારે તરફ જોઈ તેને આલિંગે છે.)

કુંદનલાલ: ખરી વાત! મને આ સ્થળ ઝેર જેવું લાગે છે. ચાલ, મને એક પળ અહીં રહેવું નથી, (વિધુને પકડી લઈ જાય છે.)

ઇંદ્રજિત: (બહાર આવીને)

વૃદ્ધો યાતિ ગૃહીત્વા દંડમ્
તદપિ ન મુંચત્યાશાપિંડમ્
ભજ ગોવિંદમ્ ભજ ગોવિંદમ્
ભજ ગોવિંદમ્ મૂઢમતે......

શી દુનિયા છે?

(શિવગૌરીને આવતી જુએ છે એટલે ચમકીને અંધારામાં ધ્રૂજતો ધ્રૂજતો ભરાઈ જાય છે.) શિવ! શિવ! શિવ!

શિવગૌરી: મૂઓ! પાઘડી—હેં! (આંખો ચોળે છે. આંખે હાથ મૂકે છે ને થોડી વારે બોલે છે.) મને આ ચાંદનીમાં હમણાં કોણ દેખાયું? (જોરથી પોકારે છે.) કોણ છે? કોણ?

ઇંદ્રજિત: (કાંપતો) લાવ શિવકવચ બોલું. ૐ નમો ભગવતે સદાશિવાય સકલતત્ત્વાત્મકાય—

શિવગૌરી: (સ્વગત) પેલા મૂઆનું ભૂત દેખાયું! એ નામબોળુનું ભૂત મારી પાછળ પડ્યું કે શું?

ઇંદ્રજિત: (સ્વગત) સર્વમન્ત્રસ્વરૂપાય—સર્વમન્ત્રાધિષ્ઠિતાય—

શિવગૌરી: (સ્વગત, જોરથી) એ તો મૂઓ મંતર જંતર રોજ કરતો હતો, તે એણે મારી પાછળ ભૂત મૂક્યું કે શું? તે હું ડરવાની

છું ? (ચારે તરફ જોઈને) નીકળ પાઘડીઘાલ્યા ! મૂઆ !

ઇંદ્રજિતઃ (કંપેલો, સ્વગત) સર્વતત્ત્વવિદૂરાય અઘારુદ્રાવતારિણે– (બબડે છે.)

શિવગૌરીઃ મારો અવતાર બાળ્યો,મારી જુવાની બાળી ને મૂઓ હવે મારી પાછળ ભૂત છોડે છે ! કોણ છે એ ? (ચારે તરફ ગુસ્સાથી જુએ છે.) આવ ! આવ ! તારા ભૂત ને પ્રેત ને બધાંને હું પૂરી પડીશ.

ગંગાબ્હેનઃ (આવે છે.) શું છે ? શિવગૌરીબ્હેન ! શિવગૌરી-બ્હેન ! શી બૂમ પાડો છો ?

શિવગૌરીઃ (ડોળા કાઢીને) આ તમે બધાં મને અહીંયાં બોલાવીને કરવા શું બેઠાં છો ? એક મૂઓ ભૂત થઈને પાછળ પડ્યો છે, ને બીજો મૂઓ કહે છે મને ગધેડે બેસાડીને ગામ બહાર કરવી !

ઈંદ્રજિતઃ (ઝડપથી બબડ્યો જ જાય છે.) નીલકણ્ઠાય પાર્વતી–મનોહરપ્રિયાય સોમસૂર્યાગ્નિલોચનાય ભસ્મોદ્ધૂલિતવિગ્રહાય મહામણિ–મુકુટધારણાય માણિક્યભૂષણાય—

ગંગાબ્હેનઃ (સહાનુભૂતિ દર્શાવી) અરે, આમ શું બોલો છો ! કાંઈ ગાંડાં થયાં ? ભૂત શાં ? ગધેડાં શાં ?

શિવગૌરીઃ મેં અત્યારે પેલા મૂઆનું ભૂત જોયું.

ગંગાબ્હેનઃ (ચમકીને) કોનું ? તમારા–

શિવગૌરીઃ હા.

ગંગાબ્હેનઃ તેમાં બીધેલાં લાગો છો !

શિવગૌરીઃ હું બીહું ? જાણે એવા ભૂતથી હું બી જવાની છું ! એનું ભૂત મળે તો મારે એટલું જ નક્કી કરવું છે કે હું એના નામનો ચૂડો ફોડું કે કેમ ? પેલો મોતીભાઈ ક્યાં ગયો ? મોતીભાઈ ! અહીંયાં મારે ઊભા નથી રહેવું. આજે તો મારું પાકી આવ્યું છે.

ઇંદ્રજિતઃ સૃષ્ટિસ્થિતિપ્રલયકાલરૌદ્રાવતારાય દક્ષાધ્વરધ્વંસકાય મહાકાલભેદનાય મૂલાધારનિલયાય—

ગંગાબહેન: (જરાક હસવું દબાવી) એવું જ લાગે છે. પણ પેલા ગધેડાનું શું?

શિવગૌરી: પેલા મુઆ કાકાએ મારું અપમાન કર્યું.

ગંગાબહેન: મનહરશેઠ ! શી વાત કરો છો ? હોય નહીં !

શિવગૌરી: તારે ખોટી વાત ? હું અફલાતૂની પ્રેમની વાત કરતી હતી—

ગંગાબહેન: (મજાકમાં) પછી ?

શિવગૌરી: મને મૂઓ કહે કે આરીસ્તાતાલીસનો સિદ્ધાન્ત છે—

ગંગાબહેન: શો ?

શિવગૌરી: કે ધણીનું ઘર નહીં માંડે તેનાં નાક કાન કાપી ગધેડે બેસાડી ગામ બહાર કરવી. જો મૂઓ કહેવા બેઠો !

ઇંદ્રજિત: (સ્વગત) ધન્ય છે મનહરશેઠ !

યદા યદા હિ ધર્મસ્ય, ગ્લાનિર્ભવતિ ભારત ;
અભ્યુત્થાનમ ધર્મસ્ય તદાત્માનં સૃજામ્યહમ્.

શિવગૌરી: બેસાડની ગધેડે એની પેલી ફાટેલી—

ગંગાબહેન: (હસવું ખાળીને) અરે બહેન, જરા ધીમાં તો પડો. આ સારું લાગતું નથી. મોતીરામને બોલાવી ઘેર જાઓ. ચાલો, હું શોધી કાઢું.

શિવગૌરી: એવું થાય છે કે કોઈનું માથું ફોડી નાખું. (બંને જાય છે.)

ઇંદ્રજિત: (બોલતો બહાર આવે છે.) તત્ત્વાતીતાય ગંગાધરાય સર્વદેવાધિદેવાય ષડાશ્રયાય વેદાન્તસારાય—

ચાલી ગઈ ! ગઈ ! (નિસાસો મૂકે છે.) અરે, એ તો ચાલી ગઈ ને મારે એને ઉપાડી લઈ જવી હતી તે તો રહી ગયું ! ઓ મારી મા ! પેલા દુર્લભરામભાઈ ને વલ્લભરામકાકા શું કહેશે ? પેલા મવાલીઓ શું કહેશે ? મોટર તો ત્યાં ઊભી છે ને હું તો ભૂલી જ ગયો... શિવ ! શિવ ! શિવ ! (હાથ જોડે છે.) પણ દીનાનાથ ! દીનબંધુ ! જે થયું તે સારું જ થયું, પાર્વતીપતિ ! તમે મહેર જ કરી. હું આજે

લઈ જાત તો ! મારા ભૂતને ખાઈ જાય તો મને...ઓ બાપ રે ! મારું ભૂત મળે તો ખાતરી કરે કે ચૂડો ફોડે કે કેમ?

ગંગાબહેન: (આવીને) કોણ ? ભાઈ ?

ઇંદ્રજિત: (ચમકે છે. પણ ગંગાબહેનને ઓળખીને) કોણ ? બહેન ?

ગંગાબહેન: તમે ક્યાંથી અહીંયાં ?

ઇંદ્રજિત: (ચશ્માં ઊંચાં કરે છે.) શિવગૌરીને ઊંચકી જવા આવ્યો હતો ! વાહન તૈયાર છે, ઊંચકનાર તૈયાર છે; પણ—

ગંગાબહેન: (હેતથી) પણ

ઇંદ્રજિત: મને જ્ઞાન થયું. મારો ભોળોનાથ વારે ધાયો. મેં શિવકવચ ભણ્યું ને મને જ્ઞાન થયું–

ગંગાબહેન: શું ?

ઇંદ્રજિત: અહીંયાં એ આવી; એકલી હતી. ઉપાડી જવાનું મન થયું ને રાજા ભરથરીના શબ્દોમાં મને ભોળાનાથે જ્ઞાન આપ્યું:

રે કંદર્પ કરં કદર્થયસિ કિં કોદંડટંકારિતૈ:
રે રે કોકિલકોમલૈ: કલરવૈ: કિં ત્વં વૃથા જલ્પસિ;
મુગ્ધે સ્નિગ્ધવિદગ્ધમુગ્ધમધુરૈર્લોલૈ: કટાક્ષૈરલમ્
ચેતશ્ચુંબિતચંદ્રચૂડચરણધ્યાનામૃતં વર્તતે ।। ૧

ગંગાબહેન: ચાલો ભાઈ, નિરાંત થઈ. તમે શિવગૌરીને લઈ આવવાની વાત કરી ત્યારથી જ મને લાગ્યું હતું કે તમારું તપ પરવારી ગયું.

ઇંદ્રજિત: (હસીને હાસ્યાસ્પદ ગૌરવથી જુએ છે.) તપ પરવારે કેમ ? હવે હું જાઉં છું.

---

૧. રે કામદેવ ! તારા ધનુષ્યનો ટંકાર કરી હાથને શા માટે દુ:ખવે છે ? રે કોયલ ! તારા કોમળ ને મધુર સ્વર વડે નકામો બબડાટ શા માટે કરે છે ? મુગ્ધા ! તારાં સ્નેહાળ, સુંદર, ચાતુરીભર્યાં વિલોલ કટાક્ષો બસ કર. મારા ચિત્તે ચન્દ્ર જેના કપાળે છે એવા સદાશિવના ચરણનું ધ્યાનામૃત ચાખ્યું છે.

ગંગાબહેનઃ ચાલો, હું પણ આવું. કોણ જાણે શું છે કે આજે અહીંયાં કોઈના જીવ ઠેકાણે નથી. બધા એકલાં બાવરાં ફરે છે ત્યાં મને કોણ સંભારવાનું છે? ચાલો.

ઇંદ્રજિતઃ (હસીને માથે હાથ મૂકે છે.) મને હવે શાંતિ વળી. મેં શંકરને રોજ રુદ્રી કરવાની બાધા લીધી છે.

ગંગાબહેનઃ (હસીને) શિવગૌરી નહીં આવે તો રોજ ગીતાજીના સોળમા અધ્યાયનો પાઠ કરવાની મેં પણ બાધા લીધી છે.

ઇંદ્રજિતઃ ચાલો, હવે હું શાંતિનું સેવન કરીશ.

ગંગાબહેનઃ ને હું બેસીને ગીતા વાંચીશ.

ઇંદ્રજિતઃ (ચશ્માં કાઢીને લૂછે છે.) ને આપણે શાંકર ભાષ્ય સાથે વાંચીશું. ચાલો, પેલી મોટર. (બંને જવા જાય છે.)

દુર્લભરામઃ (આવીને) અલ્યા! ક્યારનો શું કરે છે? કેટલી વાર? બેસી બેસીને થાકી ગયા!

ઇંદ્રજિતઃ (હાથ જોડે છે.) મારા મુરબ્બી! મારા મા ને બાપ! મારા ભગવાન! હું હાથ જોડું છું. હું પગે પડું છું. હવે મને જવા દો.

ચેતશ્ચુંબિતચંદ્રચૂડચરણધ્યાનામૃતં વર્તતે! [૧]

દુર્લભરામઃ અરે! ચુંબન-ને ચૂડાવાળા—

[ઇંદ્રજિત દોડી જાય છે-]

હત્તારી બાયલા! ધૂળ પડી બાપદાદાની આબરૂ પર!

[લાકડી ઝાલી ચાલી જાય છે.]

શશિકલાઃ (હાથમાં કાગળો લઈ) કાકા ક્યાં ગયા? કાકાએ આ શું કર્યું? અરે આટલું બધું! (કાગળ કાઢી વાંચે છે.)

" શશી! તારી સવારની વાત ખરી છે. તને મારે અડધોઅડધ ભાગ આપવો જોઈએ. આ સાથે મારી મિલકતની વિગત અને

૧. મારા ચિત્તે ચન્દ્ર જેના કપાળે છે એવા સદાશિવના ચરણનું ધ્યાનામૃત ચાખ્યું છે.

અડધો ભાગ પૂરો કરી આપવાની કબૂલાત. ગુલાબદાસને બરોબર દસ્તવેજો કરી આપવા મેં કહી દીધું છે.

લિ.

મનહરલાલ"

આ શો જુલમ? વીશ વર્ષની જાતકમાણીમાં મને અડધો ભાગ! ના. હું એવું કદી નહીં લઉં. મારે કાંઈ ધર્માદા જોઈએ છે?

ગુલાબદાસ: (પાન ચાવતા આવે છે.) અરે, બધાં ક્યાં ગયાં? હું જરા ખાઈને ઊંઘી ગયો એટલે બધાં જ ચાલી ગયાં? બહેન! કાકા ક્યાં છે? હવે હું જાઉં છું. ઘરડે ઘડપણ મોડે સુધી પવન ખાવો સારો નહીં. (તપકીર સૂંઘે છે.)

શશિકલા: હું પણ કાકાને જ શોધું છું. પણ ગુલાબદાસભાઈ! કાકા આવું કરે તે શોભે નહીં. આ તો ધર્માદા—

ગુલાબદાસ: (જરા માથા પર પાઘડી ગોઠવતાં) અરે! તારે તમને નવી છોકરીઓને જોઈએ છે શું? બિચારાએ આઠ લાખ આપ્યા ત્યારે બાપનો ભાગ માંગ્યો; બિચારાએ આખી મિલકતમાં ભાગ આપ્યો ત્યારે ધર્માદા પડે છે. અરે! તમને આજ-કાલના જમાનાને થયું છે શું? પેલા બિચારા સોના જેવા માણસ પાસે હિસાબ માંગવાં બેઠી, ને બિચારાનો જીવ શેકી નાખ્યો. (પવન ખાય છે.) આજકાલની દુનિયા જોઈને મારું તો માથું ફરી આવ્યું! સાલી ભલમનસાઈ ક્યાંય રહી જ નથી.

શશિકલા: (ગભરાઈ જઈને) પણ ગુલાબદાસભાઈ, મારે કોઈની હરામની પાઈ ક્યાં જોઈએ છે? મને મારા હક્ક—

ગુલાબદાસ: (પાન ચાવતાં ગરમ થઈને) તું મને ગરમ કરી નહીં નાખ! અરે તારો હક્ક! એ તો મારા દીકરા જેવો છે તે જીવ બળી જાય છે. બાઈ તારો હક્ક—

શશિકલા: મારા બાપના પૈસા—

ગુલાબદાસઃ અરે બાઈ! તારો બાપ ને તારી મા ને તારો દાદો ને તારી દાદી કયે દિવસે કોઈએ દીઠાં છે? એ બધામાં જોઈએ તો એ છે—મનહર શેઠ. હું ઘરડે ઘડપણ નથી બોલતો તેમાં!

શશિકલાઃ પણ મારા બાપ ભાગિયા—

ગુલાબદાસઃ અરે ઓ બાપાની દીકરી! તું સાંભળ. આ મનહર મુંબઈ આવ્યો ત્યારે બે વર્ષની તને લઈને આવ્યો કોટ વેચીને એ મુંબઈ આવ્યો ને મારા ઘર આગળ ટોપી વેચીને દૂધ લઈ તને પાતો હતો ને મારા મોટાભાઈએ જોયો અને એને નોકર રાખ્યો.

શશિકલાઃ (ચકિત થઈ) ત્યારે શું એ અને મારા બાપ ભાગિયા નહીં?

ગુલાબદાસઃ (તપકીર સૂંઘીને) તારે હું તે જ કહું છું ને! આ તે કાંઈ જમાનો છે? નેવનાં પાણી આ સડસડાટ મોભે જ ચાલ્યાં! પગાર જોઈએ તો તને અમારે ઉછેરવાની; બીજો પૈસો નહીં આપવાનો. (શશિકલા હોઠ પીસી વેદનાગ્રસ્ત આંખે જોઈ રહે છે.) એ તો મનહર જેવો માણસ! મારા ભત્રીજાને એ નિશાળે લઈ જાય ને ભણીને પોતે પાછો આવે. ને મોટા ભાઈએ બસેં રૂપિયા આપી ફેરી કરાવી તેના આજે બધા બોલબાલા છે. તે બિચારો રૂપિયા બચાવે તો તારા નામના ચાર આના અમારે ત્યાં જમે કરાવે. જો બાપનો ભાગ માંગવા નીકળી છે! બાઈ! તેમાં જ અમે કહીએ છીએ ને કે હવે તો આંખ મિંચાય તો સાલા આવા જૂની આંખે નવા તમાશા જોવા ઓછા! સાલો હડહડતો કલિયુગ! કહેજે મનહરને કે હું તો જાઉં છું. (આંસુ લૂછતો, નાક ખંખેરતો ચાલી જાય છે.)

શશિકલાઃ (ઊંચું જુએ છે, ધ્રુસકાં લે છે ને રડતી આંખે બોલે છે.) ને મારે મારા હક્ક જોઈએ છે!—સ્વતંત્ર થવું છે! બાપનો ભાગ જોઈએ છે! ઓ મારા ભગવાન! (ભોંયમાં માથું નાખી રડે છે)

ગૌરીશંકરઃ (કાવ્યમયતાના નશામાં ચકચૂર) હું—તું—ને ચાંદની...

આ કોણ? શશિબહેન? લો, હું તમને જ શોધતો હતો. (શશિકલા ઊંચું જોઈ બેસે છે ને લૂગડું ઠીક કરે છે.) હું તે જ પળની વાટ જોતો હતો જ્યારે હું, તમે, સાગર ને ચંદ્રિકા ચારે મળી હૈયાં ખોલીએ.

શશિકલા: (નિસાસો નાંખીને) અત્યારે હવે હૈયાં ખોલવાનો વખત નથી. મને લાગે છે કે બધાંને બોલાવી ચાલવા માંડીએ.

ગૌરીશંકર: (હસીને) જરા ધીમે, જરા આસ્તે, આવું રમણીય સ્થળ, આવું સાગરસંગીત, આવી માદક ચંદ્રિકા, આવાં તમે ને હું ફરી ક્યાં મળવાનાં છીએ? તમારો આત્મા સંવાદી નૃત્ય કરતો નથી લાગતો? મને સંભળાય છે ને—

શશિકલા: (કંટાળીને) તમે તો કવિરાજ છો. તમને સંભળાય તે અમને કાંઈ સંભળાય?

ગૌરીશંકર: તમને એમ નથી લાગતું કે આપણા આત્માઓ ભવને કાંઠે બે સારસ સમા ઊડ્યા જ કરે છે?

શશિકલા: અત્યારે મારું માથું દુઃખે છે ને ઘેર જવાનું મન થાય છે—

ગૌરીશંકર: તેવે જ વખતે મારે એક યાચના કરવી છે.

શશિકલા: શી?

ગૌરીશકર: કાલે તમે સ્વતંત્ર થશો, ત્યારે સ્થાન લેશો સુભગે, એક સામ્રાજ્ઞીને સૂને સિંહાસને! તમ માટે એ અનાદિ કાળથી વાટ જુએ છે.

શશિકલા: શું કહેવા માગો છો?

ગૌરીશંકર: (ધૃષ્ટતાથી) કહેવા માગું છું તે નવું નથી, જૂનું નથી; સર્જનજૂનું છે, છતાં નવનવીન છે. તમે એ નિઃશબ્દ નિમંત્રણ ક્યારનુંયે સાંભળ્યું છે, સ્વીકાર્યું છે.

શશિકલા: તમારે ત્યાં આવવાનું? (માથું બે હાથે દાબી) મને સમજાતું નથી. કાલે વાત. (ઊઠવા જાય છે.)

ગૌરીશંકરઃ (ખેંચીને બેસાડે છે.) ઊઠશો મા. એ નિમંત્રણને હું ઉચ્ચારું છું—સાગર ને ચંદ્રિકાની સાખે. સખીરી! દેવી! પધારશો આ હૃદયને મંદિરીએ?

શશિકલાઃ (ગુસ્સામાં) You idiot! (મૂરખા) શું કહેવા માગે છે?

ગૌરીશંકરઃ હું કહેવા માંગું છું તેની તમે વાટ જોતાં બેઠાં છો. દેવી! મારી ને તમારી રસગ્રંથિ આપણાં રસિક હૈયે સ્વીકારી છે. આ બધા પાસે સ્વીકારાવશો?

શશિકલાઃ (તિરસ્કારથી ગૌરીશંકરના મોઢા પર રેતી ફેંકે છે.) Fool! (મૂરખા!) મને પરણવાની ઇચ્છા રાખે છે?

ગૌરીશંકરઃ દેવી! પ્રભુતામાં પગલાં પાડવાની હોંશ ખરી. બોલો ક્યારે?

શશિકલાઃ (ગુસ્સામાં) ક્યારે હું તને પરણું? આ તારી આદર્શમયતા! હું તને પરણું? તને પરણતાં પહેલાં તો હું ઝેર ખાઈશ—મારા બાટીને પરણીશ; સમજ્યો? ખબરદાર ફરી બોલ્યો છે તો. (ઊભી થઈ જાય છે.)

ગૌરીશંકરઃ (ઊભો થઈ હાથ પકડે છે.) સુભગે! ગરમ ન થશો; પણ મારું ચિત્ત તમે ચોર્યું છે, હૃદય તમે કેદ કર્યું છે. હવે ક્યાં જશો? ભૂલી ગયાં? મને કેદ કર્યો છે, હવે ક્યાં જશો?—મને બાંધી ક્યાં છૂટશો?

શશિકલાઃ મેં તને પ્રેમમાં પાડ્યો? વાહ રે વાહ! નફટાઈની કાંઈ હદ છે? છોડ મારો હાથ! (હાથ છોડવે છે.)

ગૌરીશંકરઃ (ગળગળો થઈ) એટલે મને નહીં પરણો? મને છેહ દો છો? દેવી! મારા મનોરથોના મહાલયોને જમીનદોસ્ત કરો છો?

શશિકલાઃ (ઉગ્રતાથી) તું સીધોસીધો ઘેર જા, નહીં તો હમણાં માણસોને બોલાવી—

ગૌરીશંકરઃ (રડતે રાગે) આ શું કરો છો? આ શું કરો છો? મારા હૃદયને છેદી નાંખો છો? સુભગે—

મનહરલાલઃ (પાછળથી આવીને) શું છે? ગૌરીશંકર! આમ રડો છો કેમ? (શશિકલા આઘી જઈ નીચું જોઈ ઊભી રહે છે.)

ગૌરીશંકરઃ કોણ શેઠ? મારી વારે ધાઓ. આ સુભગાએ મને હાસ્યનિમંત્રણે નિમંત્ર્યો, કૂજનઆવાહને લોભાવ્યો, રસશૃંખલાએ બાંધ્યો. હું પરવશ થયો. મારું કાવ્યઝરતું હૈયું એમને ચરણે પરવશ પડ્યું અને હવે પરણવાની—અરે પ્રભુતામાં પગલાં માંડવાની ના પાડે છે!

મનહરલાલઃ (હસીને) Shame (શરમ છે) શશી! આને કેમ પરણતી નથી?

શશિકલાઃ બળ્યું એનું મોઢું. (નીચું જોઈ પડી રહે છે.)

મનહરલાલઃ (હસીને) એ તો ના પાડે છે. તમારા મોઢા સામું એને વાંધો છે.

ગૌરીશંકર હૃદયનાં રસિયાંને મોઢું શું ને માથું શું! (કરગરીને) પણ આ શું કર્યું? મારું હૈયું—મારાં રસઝરતાં, થનગનતાં, સુકુમાર, કુરબક સમાં કવિહૃદયને બાંધ્યું—કચર્યું! શશી! આ શું કર્યું?

મનહરલાલઃ હરકત નહીં. કાલે સાજું થઈ જશે. એક કવિતા લખજો ને.

ગૌરીશંકરઃ (આડંબરથી) લખીશ, લખીશ, એક નહીં, અનેક; કાવ્ય નહીં પણ મહાકાવ્ય. અને પંક્તિએ પંક્તિ પર કોતરીશ એ નિર્દયાનું પ્રાણભેદક નામ. (રડતે રાગે) અને પોકારીશ બ્રહ્માંડના ઈતિહાસકાલને સંબોધીને કે એ હતભાગિનીએ મારા પ્રાણને પરવશ કરી રઝળતો મૂક્યો; મારો પ્રાણ—

મનહરલાલઃ (હસીને) કવિરાજ! હવે જાઓ—

ગૌરીશંકરઃ હા. જાઉં છું, જાઉં છું. પણ અનેક વર્ષે જ્યારે દશે દિશામાં મારા નામના પડઘા પડશે, જ્યારે જગત્કલાધીશોને નિમંત્રી હું મારી અમરતા સિદ્ધ કરીશ, ત્યારે એ મારા આત્મસત્રને મહાપ્રસંગે

નિર્દયે ! તું જ પસ્તાશે ને રડશે કે તારી આજની નાએ અનંત કાલમાં નકારના પડઘા પાડયા છે.

મનહરલાલ: (સખ્તાઈથી) હવે સીધાવશો ?

ગૌરીશંકર: (મિજાજથી) આ ચાલ્યો. હવે હું અહીંયાં ઊભો રહેવાનો નથી ને—

મનહરલાલ: Thank you (આભાર થયો.) જાઓ.

ગૌરીશંકર: (જતાં જતાં) બ્રહ્માંડના ઇતિહાસ કાંઈ એ પેખ તું–

[જાય છે.]

મનહરલાલ: (દિલગીરીભર્યે અવાજે) શશી ! ઊઠ, મોડું બહુ થયું. મને લાગે છે કે બધાં ચાલી ગયાં. હવે હું જાઉં.

શશિકલા: (ભોંય પર બેઠી બેઠી) કાકા ! ક્યાં જાઓ છો ?

મનહરલાલ: મારે ત્યાં.

શશિકલા: કાકા ! મને સાથે લઈ જાઓ.

મનહરલાલ: ના. શશી ! માફ કર. આટલાં વર્ષ સાથે રહ્યાં ને આજે તને તારે ત્યાં મૂકવા નહીં આવું, ચાલ જાઉં.

શશિકલા: કાકા ! જાઓ તો તમને મારા સમ છે—(મનહરલાલ પાછો બેસે છે.) મારે વાત કરવી છે. આ અડધી મિલકત તમે શા માટે આપી ?

મનહરલાલ: (ખેદથી) શશી ! મેં તારા બાપની ચાર આની ભાગે મિલકત ગણી હતી. મારી એ ભૂલ હતી; મારે સરખી ગણવી જોઈતી હતી. મેં ભૂલ સુધારી. (ઊઠવા જાય છે.)

શશિકલા: (ગુસ્સામાં) બેસો છો કે નહીં ! મને બધું કહો છો કે નહીં ? મારે તમારી મિલકતે નથી જોઈતી ને ભાગે નથી જોઈતો. (કાગળ ફાડી નાંખે છે.) કહો. હું બધું જાણું છું. મને મુંબાઈ કોણ લાવ્યું ? મને ટોપી વેચી દૂધ કોણે પાયું ? પગાર પેટે ઉછેરાવવા કોણે સોંપી ? કહો છો કે નહી ? બેસો.

મનહરલાલ: (ગંભીરાઈથી ઊઠી જાય છે.) શશી ! પેલા

ગુલાબદાસ તો ગાંડા છે. અત્યારે હવે એ વાત ? કાલે કરીશું.

શશિકલાઃ (ઊઠીને હાથ ઝાલી બેસાડે છે.) કહો છો કે નહીં ? ઊઠવા જ નથી દેતી. બેસો. હવે બધું મને કહો. હું કોણ ? તમે કોણ ? મારા બાપ કોણ ?

મનહરલાલઃ (ભીની આંખે) અત્યારે મારાથી એ કહેવાય એમ નથી.

શશિકલાઃ અત્યારે બધું જ કહેવું પડશે; નહીં કહો તો તમને તમારી શશીના સમ.

મનહરલાલઃ શશી ! તારાથી બધું કાબુમાં રહે છે, જિજ્ઞાસા રહેતી નથી. હું અત્યારે કહી શકું એમ નથી; માન !

શશિકલાઃ અત્યારે જ મારે સાંભળવી છે. સવારે પાછા તમે ડાહ્યા ડમરા થઈ જાઓ ત્યારે મારે નથી સાંભળવી. બોલો, બોલો છો કે નહીં ?

મનહરલાલઃ સાંભળ ત્યારે. (થોડી વાર દરિયા તરફ જોઈ રહે છે.) ક્યાંથી વાત શરૂ કરું !—મુંબાઈ આવ્યો ત્યારથી કે તે પહેલાંથી ?

શશિકલાઃ શરૂઆતથી.

મનહરલાલઃ (ધીમે ધીમે) સાંભળ ત્યારે. એક સવારે શેઠે મને ઉઘરાણી મોકલ્યો. હું ગયો. એ ગામમાં એક બીજા ગામનો માસ્તર રહેતો–ઘણો જ ટંટાખોર તેને ત્યાં છેક ગામને નાકે સવારે સાત વાગે ઉઘરાણી ગયો...બારણું બંધ હતું. મેં તે ઠોક્યું, કડું ખખડાવ્યું, પણ જવાબ ન મળ્યો. હું અંદર ગયો. ઘરમાં કારમી શાંતિ પ્રસરી રહી હતી–ત્યાં માસ્તરની વહુ લોહીલુહાણ પથારીમાં મરેલી પડી હતી. એનો પતિ એનું ખૂન કરી નાસી ગયો હોય એમ લાગતું હતું. પેલી મરેલી સ્ત્રી નિશ્ચેતન, ફાટે ડોળે મારા સામું જોઈ રહી હતી. ખૂન, પોલીસ, કેસ, એ બધા વિચાર મને આવ્યા ને હું ગભરાયો. હું નાસી જવા ફર્યો ને મને કોઈનો અવાજ સંભળાયોઃ 'કાકા !'

મને શીત આવ્યાં. હું ફર્યો. સામું ઘોડિયામાં એક છોકરું ઊભું થવાનો પ્રયત્ન કરી હસતું હતું ને મને 'કાકા' કહી સંબોધતું હતું—

શશિકલાઃ (આંસુ લૂછતી બેઠી બેઠી બે હાથ વડે મનહરલાલનો એક હાથ લે છે.) તે હું!

મનહરલાલઃ (રડતો અવાજ સ્થિર કરીને) હા. શશી! મેં તને બોલાવી, તું હસી. હું નાસી જવા ફર્યો, તેં ઝોળીમાંથી હાથ લાંબા કર્યા. હું જઈ ન શક્યો. હું આઘો ગયો, પાછો આવ્યો. તેં 'કાકા' કહી બૂમ મારી ને તારા પ્રફુલ્લ વદને ખડખડાટ હસી. મને નાસી જવાનું મન થયું, પણ મારાથી નસાયું નહીં. મેં તને લીધી, છાતીસરસી ચાંપી ને તું ફરીથી હસી. મેં તને ત્યાં મૂકી જવાનો વિચાર કર્યો, પણ મારો જીવ ચાલ્યો નહીં. હું તને લઈને બહાર નીકળ્યો.

શશિકલાઃ (પોતાના હાથમાં મનહરલાલનો હાથ દાબે છે.) કાકા!

મનહરલાલઃ મારા ગજવામાં ચાર રૂપિયા ચૌદ આનાની ઉઘરાણી પડી હતી. હું તને લઈ દોડતો, સીમ છોડી સાત ગાઉ દૂર આવેલા સ્ટેશન તરફ ચાલ્યો. રસ્તે એક રબારી પાસેથી તારે માટે દૂધ લીધું. સ્ટેશન પર આવી એક દુકાનદારને મારો કોટ વેચી દોઢ રૂપિયો લીધો ને મુંબાઈની ટીકીટ લીધી...

શશિકલાઃ પછી?

મનહરલાલઃ ટ્રેનમાં આખો વખત હું તારી સાથે રમ્યો ને તેં હસ્યાં કર્યું...મુંબાઈ આવ્યા પછીની વાત તો ગુલાબદાસે તને કહી લાગે છે. તું ભૂખી થઈ ને પૈસા થઈ રહ્યા; એક દૂધવાળા ભૈયાને ટોપી વેચી મેં દૂધ લીધું ને તને પાયું...

શશિકલાઃ My dearest Kaka! (મારા વહાલા કાકા!)

મનહરલાલઃ (ગળું ખંખારીને) વાત પૂરી થઈ. ગુલાબદાસના મોટાભાઈએ તે જોયું ને મને બોલાવ્યો. એણે મને નોકર રાખ્યો ને પગારમાં તને ઉછેરી આપવાની તેણે શરત કબૂલ રાખી.

શશિકલાઃ પછી!

મનહરલાલ: પછી શું ? હું વાસણ માંજતો, લૂગડાં ધોતો, ક્બાભાઇને નિશાળે લઈ જતો, ને છાનોમાનો ભણતો. રાતના તને જગાડતો...ને તું મારે ગળે વીંટળાઈને સૂતી...

શશિકલા: (હાથ દાબીને) કાકા !—

મનહરલાલ: (ખોટું હસીને) પછીની વાતમાં કશો માલ નથી. મોટાભાઈ મારા પર ખુશ થયા ને પૈસા આપી મારી પાસે ફેરી કરાવી. પછી લક્ષ્મી પ્રસન્ન થઈ...ને આજે આપણે આ—

શશિકલા: (આંસુ લૂછીને) પણ કાકા, રૂપિયામાંથી મારે નામે ચાર આના શા માટે મૂક્યા ?...ને બાપના ભાગની વાત કેમ બનાવી ?

મનહરલાલ: શશી ! એનો એક જ મુદ્દો હતો. તું પરાધીન છે, નિરાધાર છે એવો ખ્યાલ મારે તને આવવા દેવો નહોતો. (ખેદથી) આપણે સગાંવહાલાં નથી. મોટી થઈને તને એમ થાય કે તું લાચાર છે—મારે તને અપૂર્વ સ્ત્રી કરવી હતી.

શશિકલા: (સ્નેહભીની જોઈ રહે છે.) My fine old Kaka ! (મારા બુઢ્ઢા ફક્કડ કાકા !)

મનહરલાલ: હા. શશી ! હું ઘરડો થયો છું. ચાલ હવે તો મને જવા દે.

શશિકલા: ના. હજી ઘણું પૂછવાનું છે, બેસો. સવાર પડતાં વાર છે. તમને મારા પર આટલો બધો ભાવ કેમ આવ્યો ? સાચું બોલજો. જૂઠું બોલો તો તમારી શશીને રોમે રોમ કીડા પડે !

મનહરલાલ: (રડતે રાગે) શશી ! વધારે શું કહું ? હું એકલો હતો—માબાપ વિનાનો, કુટુંબ વિનાનો, સંબંધી વિનાનો. મારા શેઠની દુકાન તે મારું વિશ્વ હતું. કોઈએ મને સ્નેહ બતાવ્યો ન હતો ને તું હસીને મારી પાસે આવી તે ત્રાસદાયક એકલતામાં મરી રહેલા મને તરસે મરતાને જલબિંદુ સમી તું હતી. તારી રમત જોઈ હું સુખ માણતો, તારા કાલા બોલ સાંભળી મને કમાવાની હોંસ થતી, તારાં હાસ્યે મારું જીવન પ્રફુલ્લ થતું.

શશિકલા: (ઊભી થઈ જઈને પાસે આવી ઊભી રહે છે.) ત્યારે મને હવે કેમ જુદી કાઢી ? ને મારો ભાગ કેમ જુદો કાઢયો ?

મનહરલાલ: (જરાક કડવાશથી) છોકરી ! મારે તને અપૂર્વ કરવી હતી ને ? તારી અપૂર્વતા સ્વાતંત્ર્યે સંપૂર્ણ થશે એટલે તને સ્વતંત્ર કરી. હવે કાંઈ બાકી છે ?

શશિકલા: (સામું ઊભી રહીને મનહરલાલના કાન ઝાલે છે.) ત્યારે લુચ્ચા, બૂઢા કાકા ! અત્યાર સુધી પરણ્યા કેમ નહીં ? બોલો ! જવાબ દો !

મનહરલાલ: (સખ્તાઈથી) શશી ! ભાઈ, બહુ થયું. મારે હવે વધારે વાત નથી કરવી. હું નહીં પરણ્યો કેમ કે તને કોઈ દુઃખ નહીં દે. (લુખ્ખું હસીને) હવે પરણીશ.

શશિકલા: (હોઠ પર હોઠ પીસી) હવે પરણીશ. પરણશો નહીં તો જશો ક્યાં ? (મજાકમાં) નવી સ્ત્રી જોઈ તિરસ્કાર આવે છે, જૂની સ્ત્રી જોઈ કંપારી આવે છે. લાવ ત્યારે આ શશીને જ એવી કરું કે નવી જૂની બંનેથી સરસ થાય ને તમારી એકલતા ફિટાડે.

મનહરલાલ: (આંખે હાથ દઈ) નહીં–નહીં–એ શું—

શશિકલા: (સામું ઘૂંટણીએ પડીને) કાકા ! આપણે ક્યાં સુધી સંતાકૂકડી રમવી છે ? આ શશી સ્વચ્છંદી થઈ છે, બહુ નવી થઈ ગઈ છે, એનો આત્મા નાયકણનો છે, એ ગામનો ઉતાર છે. કાકા ! કાકા ! એ તમને એકલા નહીં મૂકે. (હાથ લંબાવે છે.) કાકા—

મનહરલાલ: (વેદનાથી) તુ શું બોલે છે તેનું તને ભાન નથી.

શશિકલા: છે. આજે બે કલાકમાં મને બહુ ભાન આવ્યું છે. (મનહરલાલ જવા જાય છે તેને રોકીને) કાકા ! હવે બહુ થયું. મારી પાસે બળ્યું શું કહેવડાવો છો ? (નીચું જોઈ) કાકા ! મને–મને–કાકી નહીં બનાવો ?

મનહરલાલ: (ચમકીને દબાવેલી હોંસથી) શું કહે છે શશી ? આ ચંદ્ર બધાંને ગાંડાં કરે છે. આપણે વધારે વાત અત્યારે નથી કરવી.

શશિકલા: અત્યારે જ ! (હસીને) હું જો કાકી થયા વિના અત્યારે અહીંયાંથી ઊઠું તો જોજો.

મનહરલાલ: (નીચું જોઈ) શશી ! અત્યારે તું ઉપકારવશ છે. તું લાગણીમાં ખેંચાઈ રહી છે. અત્યારે લીધેલા શપથો જીવનભર સાલશે—

શશિકલા: મેં કાકા કહી બોલાવ્યા ને તમે મને લઈ ગયા. હું હસી ને તમે મુંબઈ આવ્યા. હું રાતે વીંટાઇને સૂતી ને તમે પૈસો ભેગો કર્યો. હવે હું કહું છું કે તમે પરણો ને તમારે પરણવું પડશે.

મનહરલાલ: શશી ! પલવારના ઉમળકામાં જીવનસરનો અસંતોષ મારે વોરવો નથી. મારે મન સ્ત્રી એટલે મારી જટામાં રાખવાની વિશુદ્ધ ને નવ ઊર્મિઓથી ભરી મારી મંદાકિની; તારે મન સ્ત્રી એટલે ચારે તરફ ઘૂઘવતી, બધાને નવરાવતી, કાદવ ઉછાળતી, ફીણો ફેંકતી ગંગા. આપણો મેળ કેમ ખાય ?

શશિકલા: પણ હું ભાગીરથી તો થઇશ ને ? તમે દોરશો ત્યાં જઈશ; તમને ને તમારાંને પહેલાં તારીશ; અને પછી રહીશ તો પતિતપાવની પણ થઇશ ને થોડો કાદવે ઉરાડીશ.

મનહરલાલ: શશી ! ખોટા બોલો શા કામના ? હું સ્વાર્થી છું. મને તું જોઇએ છે—છે તેવી, ગાંડીઘેલી; પણ મારે માટે, મારી જિદ સંતોષવા, મારું ગાંડપણ પોષવા, મારી નિર્બલતા સંરક્ષવા; સાથે હસવા, સાથે રડવા, સાથે વઢવા; ઘડપણ આવે તો નર્મદાના પતિની માફક તારે માથે બેસી ફરવા; મારા એકલા માટે—મારી ભવની ભૂખ ભાંગવા, મારી એકલતા વિસ્મરાવવા—

શશિકલા: (બે હાથમાં હાથ પકડી) મને પણ બીજું કાંઈ જોઈતું નથી. ને કાકા ! બધું કરીશ. પણ ન થઈ શકે, હું ઓછી પડું તો એમ નહીં ધારી શકો કે જે શશી રડતી, લાત મારતી, હસતી તે જ મૂર્ખ શશી છે ? તેને પહેલાંની માફક પટાવજો, રીઝવજો ને નહીં માને તો મારા કાકા ! તમે તમાચો નહીં મારશો તો કોણ મારશે ?

મનહરલાલ: મારી શશી ! (હાથ લંબાવે છે.)

શશિકલા: મારા કાકા !

[પડદો પડે છે.]

જેકેટ : શારદા મુદ્રણાલય : અમદાવાદ.